

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Ələkbərova Günay Mübariz qızı

“Dövlətin daxili və xarici borclarının maliyyə menecmenti”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı

060403 Maliyyə

İxtisaslaşmanın adı

Maliyyə menecmenti

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. Hasilov T.S

Magistr proqramının rəhbəri:

ü.f.d., b/m. Məmmədova G.Q

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Ələkbərov Ə.Ə

Bakı-2018

MAGİSTR DISSERTASIYASININ İŞ PLANI

Giriş3

I Fəsil. Dövlət borcunun sosial-iqtisadi mahiyyəti və əhəmiyyəti

1.1 Dövlət borcunun mahiyyəti və yaranma səbəbləri.....6

1.2 Büdcənin gəlir və xərcləri arasında tarazlığın tənzimlənmə-

1.3 sində dövlət borcunun əhəmiyyəti.....20

II Fəsil. Dövlətin daxili və xarici borcu

2.1 Dövlət krediti və dövlət borcu.....29

2.2 Dövlətin daxili borcu və onun formaları.....40

2.3 Dövlətin xarici borcu və onun formaları.....48

III Fəsil. Dövlət borcunun idarə edilməsi və menecmenti

3.1 Dövlət borcunun maliyyə menecmentinin mahiyyəti.....57

3.2 Dövlət borcunun idarə olunması metodları :

a) maliyyə metodları ;

b) inzibati metodlar.....68

3.3 Dövlət borcunun maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi
istiqamətləri.....78

Nəticə və təkliflər..... 81

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Резюме

Summary

Magistrant: Ələkbərova Günay

Elmi rəhbər: dos. T.S. Həsəlov

GİRİŞ

Müasir şəraitdə ölkələrin güclü və ya zəif iqtisadi inkişafa malik olmalarından asılı olmayaraq, demək olar ki bütün ölkələrin xarici və daxili mənbələrdən maliyyə vəsaitlərini cəlb etmə zərurəti və ya ehtiyacı vardır. Daxili investisiya və cari ödəmələrin reallaşdırılması üçün maliyyə resurslarının çatışmazlığı xarici investisiyaların cəlb edilməsi üsulu ölkələrin çoxunda borc iqtisadi sistemini inkişaf etdirmişdir. Bu gün ABŞ, Kanada, Almaniya, Yaponiya, İngiltərə kimi yüksək inkişaf etmiş ölkələr əhəmiyyətli dərəcədə dövlət borcuna malikdir. Azərbaycan Respublikası da həm daxili, həm də xarici borclanma prosesinin iştirakçısıdır və istər iqtisadi, istərsə də sosial layihələrin həyata keçirilməsində belə mənbələrdən faydalanmışdır. Bu səbəbdən də dövlət borclarına, xüsusilə xarici dövlət borclarına xidmət edilməsi bu dövlətlərin simasında borcu olan digər dövlətlər üçün də problem olaraq qalmaqdadır. Problemin yaranması və ya onun baş vermə ehtimalı borcların maliyyə menecmenti məsələsinə diqqəti daha da artırır.

Dövlət borcu və onun böyüməsi iqtisadiyyatın bütün sferalarına təsir göstərməklə dövləti iki təhlükəli halla üz-üzə qoya bilər: millətin iflas etmə ehtimalı və gələcək üçün borc yükü riski.

Mövzunun aktuallığı: Ölkədəki yenidənqurma prosesinin işlənilib hazırlanması və inkişaf etdirilməsi üçün lazımi şərait və vasitələrin çatışmazlığı xarici borclanma üçün zəmin yaradır. Məhz bu səbəbdən də, dövlətlərin böyük xarici dövlət borcu yaranmışdır. Bu gün dövlət borcunun ödənilməsi və ona xidmət göstərilməsi, eyni zamanda onun funksional idarə edilməsi probleminin həllinin tapılması dövlətin iqtisadi gücünün və onun perspektiv inkişafının, davamlılığının təmin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Borcların milli səviyyədə həll edilməsi borc strukturunun ciddi təhlili, onun ödənilməsi imkanları, borcun strukturunda dəyişikliklərin edilməsi ilə bağlı qarşı tərəflərlə danışıqların aparılmasının aktuallığı və məqsədəuyğunluğunu tələb edir.

Beləliklə tədqiqat işinin aktuallığı dövlət borcuna xidmət edilməsi ilə bağlı büdcədən əlavə vəsait tələb etdiyindən, borcun ÜDM-a münasibətdə həcmnin ölkə iqtisadiyyatının əsas göstəricisi olmasıdır. Bu səbəbdən də, dövlətin daxili və xarici borcunun maliyyə menecmentinin məqsədəuyğun həyata keçirilməsi mühüm sosial-iqtisadi vəzifədir.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti Borclanma prosesinin davamlı xarakter daşması və dəyişib inkişaf edən iqtisadiyyatda uğurla addımlamaq üçün bu proseslərin dərinədən öyrənilməsi, eyni zamanda problemlərlə mübarizə aparma metodlarının aşkarlanmasına daim ehtiyac duyulur. Bu səbəbdən də tədqiqatçıların borcların maliyyə menecmentinin effektiv həyata keçirilməsi üsullarının tapılması ilə bağlı araşdırmaları davam etməkdədir. Bu problem Ə.C.Muradov, M.M. Sadıqov, Ə.Ə.Ələkbərov M. C. Atakişiyev, N.M. Şıxəliyeva, A. Q. Ağayev, Z.F.Məmmədov və başqa tədqiqatçıların elmi əsərlərində tədqiq edilmişdir. Dünyada hökm sürən borclanma dalğası və onun fonunda borc böhranlarının artması bu problemin daim tədqiq olunması zərurətini yaradır.

Tədqiqatın obyektinə dövlətin daxili və xarici borcları, **predmetini** borcların əmələ gəlməsi səbəbləri və onun maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi metodlarının öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqat işinin elmi və metodoloji əsasını yerli və xarici iqtisadçıların əsərləri, AR Konstitusiyası, “Büdcə sistemi haqqında”, “Dövlət borcu haqqında”, “Qiymətli kağızlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları, fərmanlar və digər hüquqi-normativ sənədlər təşkil edir.

Tədqiqat işinin aparılmasında müşahidə, müqayisəli təhlil, statistik qruplaşdırma, məntiqi ümumiləşdirmə və s. tədqiqat üsullarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri Tədqiqat işinin məqsədi dövlətin daxili və xarici borclarının mahiyyəti, onun təkrar istehsalda rolu, formalaşması mexanizminə uyğun şəkildə borcların optimal idarə olunması və ona xidmət göstərilməsi metodlarının müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqat işinin əsas vəzifələri:

- Dövlət borcunun nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirilməsi;
- Dövlət borcunun strukturunun təhlili;
- Dövlət borcunun ölkə iqtisadiyyatına təsirinin qiymətləndirilməsi;
- Dövlətin borc problemlərinin həlli yollarının göstərilməsi.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıda qeyd olunmuşdur:

- Problemin həlli yollarının araşdırılması məqsədilə dövlət borcu anlayışının mahiyyəti açıqlanmış, ona müraciət olunması zərurətini yaradan amillər və dövlət maliyyəsidəki rolu araşdırılmışdır;
- Dövlətin daxili və xarici borcları arasındakı səmərəlilik fərqi təhlil edilmişdir;
- Beynəlxalq müstəvidə borc menecmenti mexanizmi tədqiq edilmişdir;
- Ölkənin borc öhdəliklərinin həcmnin ölkədəki inflyasiya prosesinə təsiri təhlil edilmişdir;
- Dövlət borcunun maliyyə menecmentinin həyata keçirilməsi və onun proqnozlaşdırılması, effektivliyin artırılması üçün perspektivləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqat işinin strukturu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Tədqiqat işinin 1-ci fəslində dövlət borcunun mahiyyəti, dövlət büdcəsinin maliyyələşdirilməsində onun rolu, dövlət borcu ilə bağlı iqtisadçıların fikirləri, borc yaradan amillər və dövləti borclanmaya vadar edən səbəblər, dövlətin maliyyə sistemi, gəlirlər və xərclərinin strukturu haqda əsas məqamlara həsr olunmuşdur.

İkinci fəsildə əsasən dövlətin daxili və xarici borcları haqqında məlumatlar, Azərbaycan Respublikası və digər dövlətlərin dövlət borclarının dinamikası qrafik və diaqramlarla əks olunmuşdur. Dövlət borcunun təzahür formaları qeyd edilmişdir.

Dissertasiya işinin sonuncu fəslində dövlət borcunun maliyyə menecmentinin mahiyyəti, dövlət borcunun idarə olunması metodları və eyni zamanda onun effektivliyinin artırılması istiqamətləri tədqiq edilmişdir.

I FƏSİL. Dövlət borcunun sosial-iqtisadi mahiyyəti və əhəmiyyəti

1.1 Dövlət borcunun mahiyyəti və yaranma səbəbləri.

İnkişaf etməkdə olan bir dövlət, iqtisadi inkişaf və zəruri sosial məsələlərin həll edilməsi ilə əlaqəli planların həyata keçirilməsi üçün lazımi maliyyə resurslarının formalaşdırılması məqsədilə bütün mümkün mənbələri tapmalıdır. Dövlət öz xərclərini maliyyələşdirmək üçün vergilər, sosial müdafiə və digər dövlət qurumlarına məcburi ödənişlər, özəl sektordan əldə edilən gəlirlər, şirkətlərdəki paylar, Mərkəzi Bankın gəlirlərindən transfertlər, özəlləşdirmə gəlirləri və digər mənbələrdən istifadə edir. Digər mənbələrdən biri kimi, dövlətin maliyyə resurslarının formalaşdırılmasında dövlət borcundan da istifadə edilir. Dövlətin bütün maliyyə məsələləri onun maliyyə siyasətinə uyğun şəkildə həyata keçirilir. Maliyyə siyasəti isə dövlətin maliyyə qanunvericiliyinə əsaslanmaqla, dövlətin və onun maliyyə orqanlarının icra etməli olduğu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün lazımi fondların yaradılmasına, bölüşdürülməsinə və istifadəsinə yönəlmiş dövlətin və həmçinin onun orqanları təmsalında sisteməlik fəaliyyətidir.

Dövlət borcu ölkənin təxirəsalınmaz sosial-iqtisadi xərclərinin və büdcə kəsrinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə, ölkə hökumətinin hüquqi və fiziki şəxslərdən, həmçinin xarici dövlətlərdən dövlət zəmanəti ilə qəbul etdiyi, milli və digər valyutalarda ifadə olunan borc öhdəlikləridir. Bu öhdəliklər əsas borc məbləği ilə yanaşı razılaşdırılmış faiz məbləğləri ilə birgə nəzərdə tutulan vaxtda geri ödənilmək şərtlərini özündə birləşdirir. Alınmış borc vəsaitlərinin məbləği, onun istifadəsi və bununla əlaqədar olan xərclər dövlət büdcəsində öz yerini tapır.

Dövlətlər çox vaxt qarşılanmalı olan xərcin növünə baxmadan, ölkənin iqtisadi və siyasi vəziyyətini nəzərə alaraq, yeritdiyi iqtisadi və sosial siyasət nəticəsində vergi və

ya borclanmaarasında fərq görmədən birini digərinə nisbətdə üstün tuta bilir. Verginin məcburi, borcalmanın isə könüllülük prinsipi əsasında formalaşdırılan gəlir növü olması mövzunun yuxarıda izah etməyə çalışdığımız vergi və yaxud borcalma yolu ilə büdcə məsələlərinin həllinə dair hər hansı bir maneə yaratmır.

Dövlət ehtiyacı olan maliyyə vəsaitini istər vergi istərsə də borcalma yolu ilə öz cəmiyyətini təşkil edən insanlar hesabına təmin edir. Bu məsələni bu baxımdan qiymətləndirsək, borcalma vergilərin alternativini olaraq ortaya çıxır. Lakin burada əsas nəzərə alınmalı olan məqam, borcların ödənilməsi gələcəkdə əldə olunacaq vergi gəlirləri hesabına reallaşdırılacaq olmasıdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlinir ki, dövlət gələcəkdə əldə edəcəyi vergi gəlirlərini hal-hazırda borclar vasitəsilə istifadə edir. Bunlara baxmayaraq, dövlət borc vəsaitlərin cəlb edilməsi və vergi gəlirləri arasında fərqlilik təşkil edən məqamlara diqqət yetirir. Bu məqamlar aşağıdakı şəkildə vurğulana bilər:

- Vergilərin fərqli olaraq, borcalınması formaca konkret maliyyələşdirmə üsulu deyil. Borc vasitəsilə alınmış maliyyə resursları əvvəl axır ödənmək məcburiyyətindədir. Bu ödəmələr vergi gəlirləri vasitəsilə qarşılır. Belə ki borclar, yalnız vergilər hesabına ödənildikdə qarşılana bilər. Müasir şəraitdə dövlətlər borc maliyyə mənbələrinə davamlı müraciət edirlər və bu səbəbdəndə dövlətlərin borcları heç vaxt sıfırlanmır;
- Vergi şəxslərin istəyindən asılı olmayaraq, borc isə tərəflər arasında könüllü şəkildə alınır;
- Vergi gəlirləri büdcəyə daxil olduqdan sonra onların hansı istiqamətdə istifadə olunacağına dövlət tək tərəfli qərar verir, dövlət borc vəsait cəlb etdikdə isə borcverən tərəfi borcun harada istifadə olunacağı barədə məlumatlandırmaq məcburiyyəti yaranır;
- Dövlət borcaldıqda qarşılığında borc verən tərəfə əsas məbləğlə birlikdə əlavə faiz ödəməyi də öhdəsinə götürür;

- Vergi gəlirləri, əsasən , ölkə daxili mənbələrdən toplanırsa, borc həm ölkə daxili, həm də ölkə xarici mənbələrdən təmin edilir;
- Vergilər fərdlərin istehlak və eyni zamanda investisiya yığımlarının azalmasına səbəb olur;
- Vergi yükü, adətən, hazırkı nəslin öhdəliyində olsa da, borclanma halında bu gələcək nəsillərin öhdəsinə düşməkdədir.

Borcalınarkən borc verən tərəfə vəd edilən dəyər faiz olaraq adlandırılır. Bu faizin yüksək və yaaşağı dərəcə ilə müəyyən edilməsi təbii ki, borc verən tərəf üçün böyük məna kəsb edir. Faiz dərəcəsinin müəyyən edilməsində isə əsas rol oynayan amil digər investisiya obyektlərinin gəlirliliyi və bazarda formalaşmış cari faizlərdir. Bunlarla yanaşı borcla bağlı zamanətin olması da önəmlidir. Çünki dövlətin buraxmış olduğu istiqrazlara investisiya edənlər davamlı və etibarlı gəlir əldə etmək istəyirlər . Faiz ödənişləri istiqraz sahibləri üçün gəlir, dövlət üçün isə xərc rolunu oynayır. Bu baxımdan da borc verənlər gözlənilən gəlir səviyyəsində hər hansı bir itki ilə qarşılaşmamaq üçün, xüsusi ilə də inflyasiya probleminin xroniki hal aldığı ölkələrdə əhəmiyyətli saydıqları bəzi əlavə zamanətlər axtarırlar.

Bütün hüquqi və fiziki şəxslərin, o cümlədən dövlətin mal və xidmətlərə olan ehtiyacı və tələbatı qeyri-məhdud , bu qurumların öz fəaliyyətlərini davam etdirmələri, tələbatlarını qarşılamaq üçün maliyyə resursları isə məhduddur, bu səbəbdən də daim əlavə maliyyə mənbələrinə ehtiyac duyulur. Dövlətin borc münasibətlərinin yaranması və eyni zamanda formalaşması hər bir ölkənin maliyyə siyasətində mühüm yer tutur. Bu münasibətlər çərçivəsində bir tərəfdən, beynəlxalq maliyyə və kredit qurumları ilə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında sıx iqtisadi münasibətlər yaranır, bir digər tərəfdən isə gündən-günə bu ölkələrdə maliyyə bazarları, xüsusilə də, dövlət qiymətli kağızlar bazarı formalaşır və inkişaf edir. Bu iqtisadi münasibətlər dövlət borcu münasibətlərinin əhatəsini genişləndirərək onun ölkə iqtisadiyyatındakı rolunu artırır. Elə bu səbəbdən də,

istər dünya miqyasında istərsə də milli iqtisadiyyat çərçivəsində dövlət borcu münasibətlərinin öyrənilməsinə ehtiyac yaranır.

Dövlət borcu bir iqtisadi kateqoriya olaraq cəmiyyətin və iqtisadi sferanın inkişafı, dövlətin funksiyalarının genişlənməsi, dövlətin yürütdüyü maliyyə siyasətinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində maliyyə problemlərinin və iqtisadi məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün önəmli vasitəyə çevrilmişdir. Bu üsul vergi gəlirlərinin təsirsiz qaldığı və ya kifayət qədər lazımi həcmdə olmadığı vaxtlarda dövlətin zəruri xərclərinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə müraciət olunan əsas üsullardandır. İnkişaf səviyyəsi və maliyyə planlarından asılı olaraq hər bir ölkə dövlət borcuna müxtəlif mövqedən yanaşır. Bu səbəbdən də dövlət borcu müxtəlif iqtisadi ədəbiyyatlarda fərqli şəkildə izah edilir. Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda dövlət borcu haqda qeyd olunmuş bir sıra fikirlərin ümumiləşdirilməsinin nəticəsi olaraq həmin fikirlərin iki əsas qrupu bir birindən fərqləndirilə bilər. Birinci qrup alimlər dövlət borcunu dövlət miqyasında bütün kəsrlərin cəmi ilə dövlətin bütün gəlirlərinin fərqi kimi izah edir. İkinci qrup alimlər isə dövlət borcu anlayışını dövlətin fiziki şəxslərə, hüquqi şəxslərə, xarici dövlətlərə, beynəlxalq təşkilatlara və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinə olan borclarının cəmi kimi qəbul edilir. Birinci qrup alimlərin nəzəriyyələrində diqqət borcun mənbəyinə, digərində isə onun yaranma mexanizminə yönəlmişdir.

Dövlət borcunun mahiyyətinin izah olunması və onun iqtisadi əhəmiyyəti ilə bağlı istər klassik iqtisadi məktəbin nümayəndələri, istərsə də müasir iqtisadi məktəb nümayəndələri arasında ortaq bir fikrə, bir mənalı mövqeyə nail olunmamışdır. Bir sıra iqtisadçılar dövlət borcunu dövlətin borcalan tərəf kimi çıxış etdiyi dövlət kreditinin bir forması kimi qəbul etsə də, bəzi iqtisadçılar isə dövlət borcunu, hökumətin dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş xərclərin ödənilməsi üçün müxtəlif mənbələrə borclanaraq lazımi maliyyə vəsaitlərinin cəlb olunması üsulu kimi izah edirlər.

Dövlət borcunun iqtisadi və nəzəri məsələləri A. Smit, C. Mill, D. Rikardo, K. Marks, A. Marşall, C. Keyns və digər iqtisadçı-alimlər tərəfindən tədqiq olunmuşdur.

Onların dövlət borcunu araşdırma mövzusu kimi tədqiq etmə səbəbi dövlətlərin borclanması və bu sahədə effektiv siyasətlərin hazırlanması zərurətindən irəli gəlmişdir. İqtisadi nəzəriyyənin müxtəlif elmi məktəbləri çərçivəsində dövlət borcunun makroiqtisadi və sosial-iqtisadi nəticələri, eyni zamanda büdcə kəsrləri hər tərəfli tədqiq edilmişdir. Klassik iqtisadi məktəbin yetirmələrinə görə dövlət borcunun yerinə yetirməli olduğu əsas funksiya tənzimləmə deyil, fiskal funksiya olmalıdır. “Millətlərin sərvəti” adlı kitabın müəllifi olan A. Smit, bu əsərində cəlb olunan borc vəsaitləri hesabına dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsini milli sərvətin, millətin gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxaran, nəticədə kapital yığılmasına imkan verməyən və vergi yükünün artırılmasına təsir edən səbəb kimi qiymətləndirmişdir. Onun fikrincə, dövlət borcunun artması səbəbindən yaranmış qeyri-əlvərişli iqtisadi mühit fonunda iqtisadi sistemin səmərəliliyi azalır və dövlət haqqında daha doğru məlumat əldə etmə imkanları məhdudlaşır.

Alman klassik iqtisadçılarından olan A. Vaqner dövlət xərclərinin alınmış kreditlər vasitəsilə maliyyələşdirilməsinin təməl prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir. Vaqner dövlətin onun daimi xərclərini və fəvqəladə hallarla əlaqəli yaranan xərcləri fərqli mənbələrdən maliyyələşdirməni doğru sayırdı. Belə ki, daimi xərclər dövlətin vergilərdən əldə etdiyi gəlirlər hesabına, fəvqəladə hallar nəticəsində yaranan xərclər isə dövlət borcu hesabına qarşılanmalıdır.[40]

Bütün bu tədqiqatların əsas mövzusu dövlət borcunun iqtisadi artıma təsiri, inflyasiya dərəcələri, maliyyə bazarlarında nominal və real faiz dərəcələri olmuşdur. Bu tədqiqatın nəticəsində dövlət borcunu klassik iqtisadi məktəb mütləq ödənilməli olan müvəqqəti vəziyyət kimi qiymətləndirirdisə, C. Keynsin dövlət borcu haqqında fikirlərində isə dövlət borcu iqtisadi sistemin fəaliyyətinə təsir mexanizmi kimi qiymətləndirilir, istehsal və məşğulluq səviyyəsini müəyyən edən ümumi tələbin lazımı səviyyədə saxlanılmasına yönəlmiş səmərəli iqtisadi siyasətin zəruri elementi kimi qəbul edilmişdir. Həmin dövrdə dövlət borcu neqativ bir hal kimi deyil, sağlam iqtisadi

siyasətin tərkib hissəsi hesab edilməyə başlandı. Onun fikrincə, dövlət xərclərinin alınmış kreditlər hesabına maliyyələşdirilməsinin məcmu tələbə olan təsiri onun səviyyəsinin saxlanmasına eyni zamanda yüksəlməsinə səbəb olur. Həmçinin, dövlət bu üsul ilə vergilərdən daxil olan gəlirləri əvəz edərək, iqtisadiyyatdaca nolanma yaratmaq məqsədi ilə vergilərin azaldılmasına da şərait yarada bilər. C. Keynsin tərəfdarlarının fikrincə isə büdcə kəsiri kənar mənbədən maliyyələşmə olmasına baxmayaraq, iqtisadiyyat üçün mənfi mənə kəsb etmir əksinə, onun fəaliyyətinə təkan verən bir vasitə kimi çıxış edir və dövlət borcu birbaşa iqtisadi sistemin inkişafını stimullaşdırmalıdır [11].

Büdcə kəsirlərinin aradan qaldırılması zərurəti və bununla əlaqədar dövlət borcunun artımı tələbin effektivliyinin təmin edilməsi məqsədilə istehsalat və məşğulluğun ixtisarı ilə əlaqələndirilirdi. C. Keynsin nəzəriyyəsi iqtisadçılar və siyasətçilərtərəfindən də dövlətin büdcə kəsirinin müsbət bir hal kimi qəbul edilməsinə gətirib çıxardı. Səbəb kimi isə dövlətin məcmu tələbi artırmaq məqsədilə hətta onların məcmu gəlirlərindən artıq olması ilə büdcə kəsrinə səbəb olacağı halda belə ümumi xərclərini artırmalı olduğunu göstərdi.

Monetaristlər isə klassik məktəb yetirmələrinin fikrinə qarşı çıxaraq dövlət borcunun iqtisadi sabitləşməni təmin edən vasitə kimi qiymətləndirilməsini təkzib etmişlər. Monetaristlərə görə, dövlətin aldığı borc və kreditlərin dövlətin iqtisadi siyasətinin sabitləşdirilməsində uzun və ya qısamüddətli təsiri yoxdur.

Müasir iqtisadiyyat elmində büdcə kəsiri və dövlət borcu ilə bağlı bir çox nəzəri modellər hazırlanmışdır. Bunların içərisində əsas olaraq Barro-Rikardo bərabərliyi və hipotezi, dövlət büdcəsinin emissiya və qarışıq maliyyələşdirilməsi ilə bağlı Bruno-Fisher modeli, Sargent-Vallas modeli və digərləri nümunə kimi qeyd oluna bilər.

Barro-Rikardonun modelinə görə dövlət xərclərinin dövlət borcu ilə maliyyələşdirilməsi xərclərin gələcəkdə ödəniləcək vergilər hesabına maliyyələşdirilməsi ekvivalent səciyyə daşıyır. Bu fikir ilk dəfə Rikardo tərəfindən

söylənmiş olsa da sonralar R. Barrot tərəfindən təkmilləşdirildiyi üçün belə adlandırılmışdır. Nəzəriyyəyə görə dövlətin büdcə kəsirlərinin dövlət borcu hesabına ötürülməsi, alınmış bu vəsaitlərin gələcəkdə geriye ödənməsini tələb edəcəkdir. Hansı ki borcun qaytarılması üçün yığılmalı olan vəsaitin də mənbəyi məhz vergilər olacaqdır. Nəticədə, ev təsərrüfatları və firmalar bu haqları ödəyə bilmək üçün mövcud qənaət səviyyəsini artırmaq məcburiyyətində qalacaqdır. Bu nəzəriyyə ilə bağlı müasir iqtisadçıların şərhindən isə belə qənaətə gəlmək olar ki, dövlət xərclərinin bugünkü mövcud dəyəri ilə vergi gəlirlərinin bugünkü dəyəri arasında bərabərliyin olması zəruridir.

T.Sargent və N. Vallasın «Qeyri-qənaətbəxş monetar hesablama» nəzəriyyəsində uzun müddətdə büdcə kəsirinin borclanma vasitəsi ilə aradan qaldırılması borcalma imkanının itirilməsi hallarında, əlavə pul buraxılmasına, daha böyük inflyasiyaya səbəb olur. Başqa sözlə desək, pul ilə maliyyələşmənin qarşısını almaq uzunmüddətli dövrdə daha çox inflyasiyaya yol açır. Dövlətin borcalma imkanının itirilməsi isə real faiz nisbəti ilə real artım tempi arasındakı əlaqədən asılıdır. Əgər real faiz dərəcəsi real artım tempindən yüksəkdirsə borc miqdarının ÜMM-a nisbətinin nəticəsi getdikcə artır, borcalma imkanı məhdudlaşır. Əksinə iqtisadi artım tempi real faiz dərəcəsiindən artıq və ya bərabər olduqda isə borcalma davam etdirilə bilər. Monetaristlər inflasiya səbəbi kimi dövriyyəyə əlavə pul vəsaitlərinin çap edilərək buraxılışını qəbul etdikləri üçün bu nəzəriyyə qeyri-qənaətbəxş monetar hesablama adlandırılmışdır və bu halın baş verməsi üçün real faiz dərəcəsi iqtisadi artım tempindən yüksək olmalıdır [38].

Dövlət borcunun iqtisadi inkişaf üzərindəki təsiri ilə bağlı iqtisadi ədəbiyyatlarda bir çox iqtisadçıların fikirləri öz yerini tapmışdır. Daymond müəllifi olduğu iqtisadi böyümə modelində uzunmüddətli rəqabət tarazlığını nəzərdən keçirir və dövlət borcunun həmin tarazlığa təsirini araşdırmışdır. Onun fikrincə, vergilərin dövlətin ümumi borclarını maliyyələşdirmək məqsədi ilə istifadə olunub olunmamasından asılı

olmayaraq, uzunmüddətli tarazlıq dövründə hər ikisi bütün şəxslər üzərində eyni təsirə malikdir.

Feldşteynin fikirlərinə görə isə nəzəri baxımdan əgər ölkənin kapital fondları əvvəlcədən optimal səviyyədə olsa artan xərcləri müvəqqəti olaraq alınan borclar hesabına maliyyələşdirmək daha yaxşıdır, çünki vergi yükünün artımı vergi faiz dərəcəsinin kvadratından asılı olmuş olur. Kapital ehtiyatının kifayət qədər olmadığı hallarda isə vergi hesabına maliyyələşdirmə daha məqsədə uyğun sayılır. O bu nəticəyə kapital intensivliyi ilə qızıl qayda arasındakı əlaqəni nəzərdən keçirdikdən sonra gəlmişdir. Belə ki, əgər kapital intensivliyi qızıl qayda səviyyəsindən aşağı olarsa dövlət xərcləri işçi qüvvəsi əmsalının adam başına düşən vergilərdən aşağı olması borcların vergilərlə maliyyələşməsinə tələb edir [28].

Digər tərəfdən isə R.Martin borc səviyyəsini bu münasibətin həlledici göstəricisi olaraq ev təsərrüfatları ilə inflyasiya ilə vergiyə cəlb olunan malları istehlak etmələri arasındakı uyğunluğun olmasını təsdiqləyərək izah etməyə çalışmışdır.

Borclu iqtisadiyyatın rifahının borcsuz iqtisadiyyatın rifahından daha aşağı səviyyədə olmasına baxmayaraq, Vigger nəsillərin öz seçimlərinə və texnoloji inkişafa bağlı olaraq borc alınması zamanı Ponzi sxemindən istifadəni məqsədə uyğun hesab edir. Qreyner isə borclanma əmsalının böyüklüyünü uzunmüddətli dövrdə aşağı səviyyəli inkişaf əmsalına bağlamışdır. Onun fikrincə, dövlət borcu uzunmüddətli iqtisadi artıma və ya məşğulluğa deyil yalnız iqtisadi sabitliyə təsir edir [39].

Dövlət borcu probleminin tədqiqinə maraq ötən əsrin 80-ci illərində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə böhranının iqtisadi problem və qarışıqlıqların əsas mənbəyinə çevrildiyi, həmçinin global maliyyə sisteminin sabitliyi üçün təhlükə yaratdığı zamanda yenidən artdı. Bu məsələ C. Bartelemi, D.Koan, C.Bulou kimi alimlərin iqtisadi tədqiqatlarında geniş öyrənilmişdir. Bizim əsrin əvvəllərində Harvard universitetinin alimləri olan Carmen M. Reinhart, Vinsent Reinhart və Kennet Roqoff 2008-ci il global maliyyə böhranından sonrakı tədqiqatlar apararaq vəziyyəti

qiymətləndirmişlər. Onlar ölkələrin iqtisadi perspektivləri haqda apardıqları tədqiqatlarda iqtisadiyyatların borc səviyyəsinə və eyni zamanda inkişaf perspektivinə onların təsirinə xüsusi diqqət yetirilmişdir . Bu tədqiqatın əsas məqsədi olaraq onlar, dövlətin borc yükünün azaldılması üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrə iqtisadi cəhətdən güclənmək və dövlət borcunun səviyyəsinin normallaşdırılması ilə bağlı töhfələr menyusu hazırlamaq olmuşdur.

Dövlət borcu əsasən onu yaradan amillərin təsiri ilə formalaşır və onun mahiyyətinin anlaşılması, borc problemi ilə mübarizə aparılması üçün onu yaradan səbəblərin müəyyənləşdirilməsi əsas şərtidir. Dövlət borcunun yaranması səbəbləri kimi aşağıdakılar qeyd oluna bilər:

- Bütçə kəsri;
- Makroiqtisadi balansın pozulması;
- Dövlətin qeyri-effektiv vergi siyasəti, iqtisadiyyatı stimullaşdırmaq məqsədilə vergilərin azaldılması;
- Həddən artıq dövlət xərcləri;
- Tam və əlçatan maliyyə mənbələrinin olmaması;
- İqtisadiyyatdakı dövriyyənin azalması;
- Maliyyə sektorundakı uzunmüddətli gərginlik;
- Ölkədə baş vermiş təbii fəlakətlərdən sonrakı problemlər ;
- Müharibələr.

Yuxarıda qeyd olunmuş səbəblər istehsalın azalmasına gətirib çıxarır. Ölkədəki biznes fəaliyyəti aktivliyinin aşağı düşməsi nəticəsində qurulmuş daxili stabilizatorlar avtomatik olaraq hərəkətə keçir: vergi gəlirlərinin səviyyəsi aşağı düşür və bütçə kəsrinin yaranmasına səbəb olur. Bu kəsrin aradan qaldırılması məqsədi ilə dövlətin qiymətli kağızlarının satılması və dövlət kreditləri dövlət borcunu yaradır və yaartırır.

Büdcə kəsrinin əmələ gəlməsinin digər bir səbəbi də dövlətin və iqtisadiyyatın hərbi qüvvəsinin gücləndirilməsinə yönəldilmiş siyasətdir. Bu dövrdə, iqtisadiyyat resursların bir qismini hərbi istehsalın (silahlı anma, hərbi qulluqçuların saxlanması və s.) tələbatını ödəmək məqsədi ilə bu istiqamətə yönəldir. Hərbi sənayesinin isə istehsal sahəsi deyil ehtiyat toplama və ya istehlak sahəsi olduğunu nəzərə alsaq, dövlət bu xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün əlavə vəsait axtarır.

Dövlətin borclanma səbəblərinin çoxluğu, onun həcmnin artımına gətirib çıxarmışdır. Dövlət borcu bir sıra əlamətlər üzrə təsnifləşdirilir. İqtisadi mənbələrdə dövlət borcu daha çox müddətinə, mənbəyinə və yaranma xüsusiyyətinə əsasən qruplaşdırılır.

Formalaşmış dövlət borcuna xidmət göstərilməsi ilə əlaqəli maliyyə münasibətləri dövlət maliyyələşdirilməsinə, pul dövriyyəsinə, investisiya mühitinə, istehlak modellərinə, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına və ictimaiyyətin sosial-iqtisadi həyatının digər elementlərinə təsir göstərir.

İnkişaf etmiş iqtisadiyyata malik olan ölkələr arasında bu borcların tam şəkildə ödənilməsi ilə bağlı heç bir irəliləyiş yoxdur. Bu daha çox həmin ölkələrin borclanma halını neqativ hal kimi görmədikləri ilə bağlıdır. Dövlət borcu sosial-iqtisadi proseslərə müsbət və mənfi təsir göstərə bilər. Dünya iqtisadçıları dövlət borcunun mənfi cəhətlərini öyrənmişlər və onların fikrincə ölkənin iqtisadiyyatında dövlət borcunun aşağıdakı mənfi tərəfləri daha nəzərə çox çarpandır.

1. Dövlət borcu bazarının həddən artıq inkişafı ilə əlaqədar olaraq hökumət milli iqtisadiyyatda investisiya imkanlarını məhdudlaşdırır. Bunun səbəbi, hökumətin iqtisadiyyatın real sektoruna sərmayə şəklində yönəldə biləcəyi maliyyə resurslarını borc vəsaitləri əldə etməklə bazardan çıxarması ilə bağlıdır. Dövlətin buraxmış olduğu qiymətli kağızların həddindən artıq yüksək gəlirləri ilə borcun mənfi təsiri genişlənir.

2. Bazarda formalaşan şərtlər daxilində, investorlar qeyri-şərtsiz şəkildə dövlət borcuna investisiya qoyuluşunu real sektora qoyulacaq investisiyadan daha üstün tutur.
3. Bundan əlavə, dövlət qiymətli kağızlarının yüksək gəlirliliyi və digər faktorların da təsiri ilə bank faiz dərəcələrinin artmasına gətirib çıxarır ki, bu da sahibkarlıq üçün bank kreditinin səmərəsiz olması ilə nəticələnir.
4. Dövlətin kredit əməliyyatlarından asılılığı səbəbindən iqtisadi və sosial inkişaf üçün zəruri olan büdcə vəsaitlərinin əhəmiyyətli hissəsi bu istiqamətdən kənarlaşdırılır. Dövlətin yüksək səviyyədə borclanması dövlətin buraxmış olduğu qiymətli kağızlarının yüksək gəlirləri ilə birləşərsə, bu dövlət borclarının ödənilməsi ilə bağlı böyük büdcə xərclərinə səbəb olur.
5. Əgər ölkə iqtisadiyyatı borclardan asılıdırsa, bu vəziyyətdə o xarici borclara yönəlir. Bu zaman dövlət nəinki iqtisadi cəhətdən, hətta bəzən siyasi cəhətdən də müstəqilliyini itirir.
6. Son olaraq alınmış borclar və onların faizləri ödənilməlidir. Bu borcların ödənilməsi uzunmüddətli olaraq gələcək dövrə ötürülmüşdür. Əgər kənar mənbələrdən borc və kredit alınmasının əsas məqsədi uzunmüddətli istifadə olunacaq sosial xarakterli obyektlərin və ya istehsal sənayesinə aid obyektlərinin inşasıdırsa, gələcək nəsillərin rifah halına müsbət təsir edəcəyindən bu borcların ödənilməsi gələcək nəsillərə də ötürülə bilər.

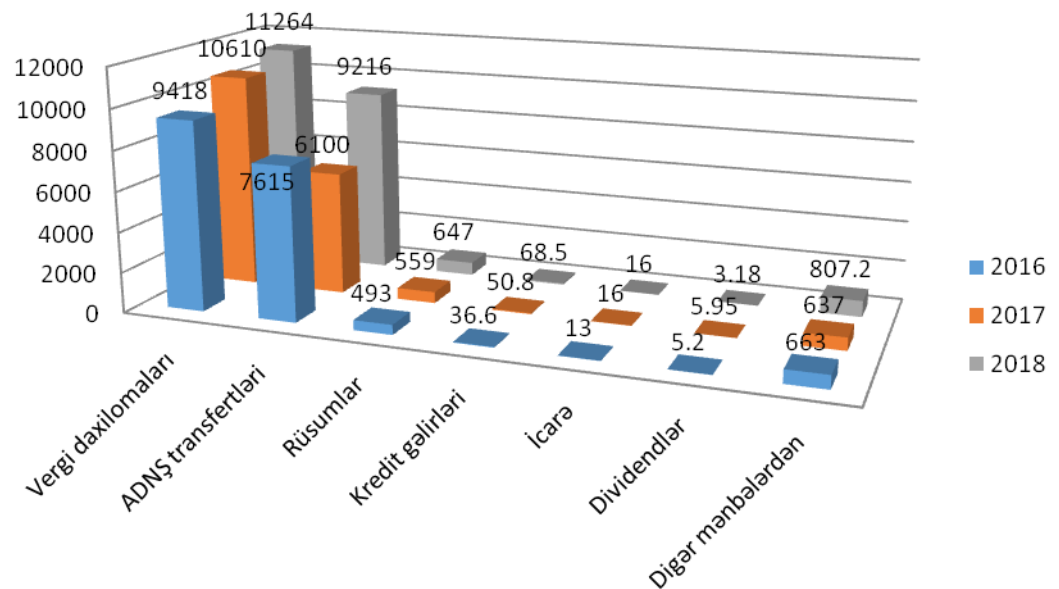
Dövlət borcu əsasən inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda fəvqəladə gəlir mənbəyi kimi çıxış etsə də, son zamanlar, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda da istifadə olunur. Dövlət büdcəsinin maliyyələşdirilməsinin bir forması kimi dövlət borcu dövlət gəlirlərinin və xərcləri arasındakı balansın pozulması və davamlı büdcə kəsrlərinin aradan qaldırılması ilə əlaqəli iqtisadi müdaxilə kimi özünü göstərir. Bundan başqa, maliyyə ili ərzində dövlət gəlirlərinin yığım məbləğinin qeyri-qənaətbəxşliyi səbəbindən dövlətin adi xərcləri qarşılaya bilməməsi zamanı dövlət borcuna ehtiyac yaranır.

Sadalandan hər iki halın dövlət büdcəsində planlaşdırıldığı zaman, dövlət öz məqsədinə aşağıda qeyd olunmuş 3 variantla nail ola bilər:

- Vergi yükünün artırılması ;
- Dövlət xərclərinə müdaxilə ;
- Maliyyə bazarları üzrə borc yaratmaq.

Təbii ki, əgər ölkədə vergi yükü çox yüksəkdirsə, dövlət yenidən mövcud olan vergiləri artırmaqla və ya yenilərini tətbiq etməklə heç bir irəliləyiş əldə etməyəcəkdir. İkinci üsul isə dövlət xərclərini dövlət gəlirləri səviyyəsində azaldılması məqsədilə həyata keçirilir. Bu üsul da təbii ki, ölkə üçün heç bir inkişaf vəd etmir. Bunun əsas səbəbi ölkə iqtisadiyyatının dəyişib inkişaf etmək ehtiyacının fonunda həmişə artan xərclərin olmasıdır. Üçüncü üsula isə bu qeyd etdiyimiz iki üsul uyğun nəticə vermədikdə müraciət olunur. Bu üsul dövlətin istiqrazlar buraxmaq yolu ilə borclanmasından ibarətdir. Əlavə olaraq, dövlət öz istiqrazlarını Mərkəzi banka sataraq da vəsait əldə edə bilər. Bunun həyata keçirilməsi üçün dövlətə daha çox pul buraxılır. Bu proses monetizasiya adlanır. Monetizasiya - dövlət büdcələrinin defisitlərini nağd pulla təmin etmək üçün görülən tədbirlərdir, hansı ki, bu proses öz davamında inflyasiyanı yüksəldə bilər. Çünki alınan borc yenidən həmin iqtisadiyyatda istifadə olunur və qarşılığında ödənilən faizlər pul kütləsində artıma səbəb olur və pulun alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşür.

Azərbaycan Respublikasının büdcəsi əsasən, vergi və rüsumlar üzrə daxilolmalar və ADNŞ-nin transfert-ləri hesabına dolur.

Diaqram 1.1 AR-nın büdcə gəlirləri 2016-2018 ci illər üzrə (mln manat)

Qeyd: Qrafik Maliyyə Nazirliyinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

2016-cı il üzrə dövlət büdcəsinin icrasının nəticələrinə, əsasən, büdcə gəlirləri 21581,0 mln. manat məbləğində qeydə alınmışdır. 2016-cı il üzrə büdcə 104% icra olunmuş, AR Vergilər Nazirliyi (ARVN) tərəfindən 16822,0 mln. manat olmasına baxmayaraq, nəticə 17502,2 mln manat olmuşdur. Bu vəsaitin 77%-i qeyri-neft sektorunun payına düşür. Bu nəticə 2015-ci ilin eyni gəlir mövqeyi ilə müqayisədə təqribən 7,6% artımdan xəbər verir. ADNŞ 7615,0 mln. manat transfer ödənişi həyata keçirmişdir ki bu da 2015-ci ildəki ödənişlərə görə 515,0 mln. manat və ya faizlə ifadə etsək, 6,3% azalma deməkdir. 2016-cı ildə büdcə xərcləri 21406,0 mln. manat olmuşdur. Həmin il dövlət büdcəsi 242,0 mln. manat kəsrlə icra olunmuşdur [41].

2017-ci il büdcə gəlirləri proqnoz olunan 16766,0 mln. manat qarşılığında 16447 mln. manat qeydə alınmışdır. ARVN xətti ilə büdcə mədaxili proqnoz üzrə 8,8% əskik olmuşdur. Mədaxil olmuş vəsaitlərin 74,5%-i qeyri-neft sektorundan əldə olunmuşdur. ADNŞ 6100,0 mln. manat məbləğində vəsait transfer etmişdir. Bu

məbləğ 2016-cı illə müqayisədə 19.9%, manatla ifadə olunduqda isə 1515,0mln.manat daha az olmuşdur. Bu ilin büdcə xərcləri 17588,3 mln.manat olmuşdur. 2017-ci il üçün büdcə kəsri 1141,4mln.manat təşkil etmişdir. Büdcə kəsirinin 384,6mln.manat DQK-nın satışından, 106,5mln.manat-ı dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə olunan vəsaitlərin hesabına, 650,3mln.manatı 2017-ci ilin əvvəlinə olan Dövlət büdcəsinin vahid xəzinə hesabının qalığı hesabına həyata keçirilmişdir [41].

Qrafik 1.2. AR-nın büdcə nəticələri (2013-2017 ci illər)

Qeyd: Qrafik ARMN-nin məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur

2018-ci ilin I rübündə dövlət büdcəsinin icrası ilə bağlı operativ məlumata əsasən dövlət büdcəsinin mədaxili 4562,9mln. manat təşkil etmişdir. Bu 2017-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə dövlət büdcəsinin 25% və ya manatla ifadə etsək 1412,9mln manat artımla icra edilməsi deməkdir [41].

1.2 Büdcənin gəlir və xərcləri arasında tarazlığın tənzimlənməsində dövlət borcunun əhəmiyyəti

Cəmiyyətin bütün maliyyə əlaqələri birləşərək dövlətin maliyyə sistemini təşkil edir. Bu sistemin strukturu dövlət büdcəsindən, yerli maliyyədən, dövlət müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi və xüsusi dövlət fondları şəklində adlandırılan bəndlərdən ibarətdir. Maliyyə sisteminin aparıcı hissəsi dövlət büdcəsidir. Dövlət büdcəsi isə hökumətin sərəncamında olan ən böyük mərkəzləşdirilmiş pul fondudur. Büdcənin köməyi ilə dövlət maliyyə vəsaitlərini yenidən bölüşdürərək onların sosial və iqtisadi sahələrin inkişafına və davamlı fəaliyyətinə yönəldir.

Ümumi formada götürsək, dövlət büdcəsini cari ildə dövlətin gəlir və xərclərinin balans şəklində tərtib edildiyi və qanun hükmündə olan maliyyə planı kimi də adlandırmaq olar.

Dövlət büdcəsi əsasən aşağıdakı funksiyaları icra edir:

- Dövlətin pul axını tənzimləyir, mərkəz ilə subyektlər arasındakı əlaqələri möhkəmləndirir;
- İqtisadi siyasət parametrlərini nəzərə alaraq hökumətin mümkün tədbirləri üçün çərçivəni müəyyənləşdirir.

Dövlət büdcəsinin iqtisadi və sosial həyatın bütün sahələri üçün xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onun tərtibi, təsdiqlənməsi və həyata keçirilməsi qanunlar səviyyəsində həyata keçirilir. Büdcənin köməyi ilə makro səviyyədə və bütün iqtisadiyyat miqyasında maliyyə tənzimləmə məsələləri həll olunur.

Dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul və ya maliyyə fondlarının bölüşdürülməsi, onlardan müxtəlif təyinatlı məqsədlərin həyata keçirilməsi zamanı istifadə edilməsi, bir sıra müxtəlif ərazi və subyektlərin maliyyə vəsaitləri ilə təmin olunması bir başa dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər- xərclər hesabına yerinə yetirilir. Büdcə xərcləri

ümumi şəkildə ölkənin nəinki daxili, eyni zamanda xarici iqtisadi fəaliyyətinin də önəmli istiqamətlərindən biri kimi, bütün dövlətlərin iqtisadi inkişafının və tərəqqisinin stimullaşdırılmasının əsas elementi kimi çıxış edir.

Dövlət büdcəsinin xərcləri dövlət vəsaitlərinin istiqamətləri və vəzifələrini göstərir. Bütün xərcləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- Xarici siyasət fəaliyyətləri;
- Sənaye;
- Kənd təsərrüfatı;
- Dövlət idarəsi;
- Müdafiə;
- Hüquq-mühafizə fəaliyyəti;
- Təhsil sistemi;
- Nəqliyyat və rabitə;
- Mədəniyyət və incəsənət;
- Səhiyyə xidməti
- Borca xidmət xərcləri.

Müasir şəraitdə, dövlətin öz fəal siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə olunur. Hökumət normal dövlət gəlirləri hesabına əhatə oluna bilməyən xərclərlə yanaşı, hər hansı inkişaf və ya investisiya planlarının həyata keçirilməsi, həmçinin büdcə kəsrinin maliyyələşdirməsi məqsədilə də borcala bilər. Xüsusilə böyük investisiyalar və müharibələrlə əlaqəli xərclər normal dövlət gəlirləri ilə qarşılana bilmir. Bu maliyyələşdirməni həyata keçirmək üçün dövlət ehtiyacı olan məbləği borcalma yolu ilə təmin edir. Dövlət fəaliyyətinin genişlənməsi ilə artan dövlət xərcləri qanununu formalaşdıran alman iqtisadçı A. Vaqner tərəfindən nəzərdə tutulmuşdur ki, sənayesi inkişaf edən ölkələrdə dövlət xərcləri milli gəlirə nisbətən daha sürətli böyüməlidir. Bu ifadələrlə Vaqner qanunu dünya iqtisadiyyatında yer tapmışdır. Bu qanuna görə adam başına düşən ÜDM-un artım sürəti ilə dövlət

büdcəsinin xərcləri arasında asılılıq mövcuddur. Vaqnerə görə iqtisadi artım büdcə xərcləri artımının sürətlənməsinə təsir edən əsas amil kimi çıxış edir və onun sürətlənməsi dövlətin iqtisadi ölçülərinin böyüməsinə gətirib çıxarır. Bu qanun hal-hazırda bəzi empirik təhlillər əsasında təsdiq edilmişdir. Hazırkı məlumatlar əsasında aparılmış təhlillərə əsasən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə dövlətin büdcə gəlirlərinin ÜDM-dayerləri, təximini olaraq orta hesabla, təqribən 22% , orta səviyyəli inkişafa nail olmuş ölkələrdə təqribən 30%, yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə isə $\approx 38\%$ və müvafiq olaraq dövlət xərclərinin ÜDM-a nisbətə payları isə təqribən 27%; 33%, 41% təşkil edir. Onun bu qanunu statistik məlumatlar üzrə öz təsdiqini tapmış olsa da ümumilikdə universal xarakter daşımır və mövcud nəzəri fikirlərlə-yanaşmalarla əsaslandırılmaya nail olunmamışdır. Eyni zamanda, bu qanun istənilən ölkədə dövlət xərclərinin yalnız müəyyən həddinə kimi öz qüvvəsini saxlayır. Bu həddən sonrakı hissələrdə isə qüvvəsini itirir [40].

Büdcə sistemində xərclər iki əsas kateqoriyaya ayrılır. Birincisi, dövlətin təhsil, səhiyyə və müdafiə xidmətlərinin göstərilməsi məqsədilə mal və xidmətlərin almasıdır, ikinci kateqoriya isə fərdlərə sosial müdafiə və digər köçürmələrin ödənilməsi, sənaye və kommertiya şirkətlərinə subsidiyaların verilməsidir. Hər iki növ xərc dövlət xərcləri kimi qəbul edilir və bir çox ölkələrdə əsasən bu iki kateqoriyaya diqqət yetirilir. Bu iki növün iqtisadi əhəmiyyətləri ilə bağlı ciddi fərqlər mövcuddur. Birinci kateqoriya ictimai , ikinci isə özəl sektorlar üzrə pul vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsini təmsil edir.

Birbaşa xərclərlə yanaşı büdcə xərcləri kimi “vergi xərcləri” –nə də diqqət yetirilir. Dövlət müəyyən bir fəaliyyətə, məsələn investisiyalara, qrant və ya vergi güzəştləri edərək o fəaliyyəti stimullaşdırır. Bu iki yanaşma investisiyalara və dövlət gəlirlərinə təsir edir. Belə ki, qrantlar xərclərini artırır, güzəştlər isə nəzərdə tutulan vergi yığımında azalmaya səbəb olur. Bu xərclərin həm sosial, həm də iqtisadi məqsədlə stimullaşdırıcı olması dövlət xərcləri büdcəsinə bənzər vergi xərcləri büdcəsinin də

yaradılması təklifinin irəli sürülməsinə gətirib çıxarmışdır və hal hazırda bir çox ölkələr bu istiqamətdə hərəkət edirlər.

Bəzi Qərb ölkələrində ümumi iqtisadi fəaliyyətdə dövlət sektorunun payı 20-30 % arasında qiymətləndirilir. Bu, dövlət sektorunda və ya dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən fəaliyyətlərdə çalışan işçilərin, orada yaranan milli məhsulun və dövlət sektorunun işçilərinin qazandığı məhsuldar xidmətlərdən əldə olunan gəlirlərin nisbətini əks etdirir.

Bu fəaliyyətlərdən bəziləri kommersiya xarakterli fəaliyyət göstərir, məsələn, poçt xidməti gəlirlər əldə etməkdədir. Bu kimi dövlət sahələrinin çoxu vergilərlə maliyyələşdirilməlidir. Bundan əlavə, hökumət iqtisadiyyatın özəl sektoru daxilində onların gəlirlərini yenidən bölüşdürmək məqsədilə vergiləri artırır. Bəzi fəaliyyətlərin ödəmiş olduğu vergilər, başqa fəaliyyətlər üçün investisiya kreditləri vasitəsilə subsidiya kimi çıxış edir. Subsidiyalar ölkə istehsalçılarını qorumaq, onların fəaliyyətini təşviq etmək üçün müəyyən iqtisadi və sosial hədəflərə çatmaq məqsədilə dövlət büdcəsindən yerli büdcələrə və hüquqi şəxslərə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaitləridir. Bu vəsaitlər dövlət tərəfindən şəxs və ya təşkilatlara pul, mal və ya xidmət şəklində edilən qarşılıqsız köməkləri ifadə edir.

Daha geniş miqyasda, dövlət, ehtiyacı olan şəxslərə ödəniş etmək üçün vergi və sosial təminat sistemindən istifadə edir və onları subsidiya ilə təmin etmək üçün vergiləri artırır. Qanunvericiliklə maliyyələşdirilən bu bərpəedici fəaliyyətlə yanaşı, hökumətin məhsuldar fəaliyyətinə nəzərən vergiyə cəlb edilən gəlirlərin ümumi payı ümumi istehsalda dövlətin payından daha yüksəkdir. Qərb iqtisadiyyatlarında bu göstərici təxminən 40 % təşkil edir.

Yuxarıda haqqında danışılan müxtəlif xərclərin qarşılınması, onların reallaşdırılması maliyyə vəsaitləri hesabına həyata keçirilir. Dövlət büdcəsi öz funksiyalarını həyata keçirmək, eyni zamanda dövlətin daxili və xarici siyasətinin icra

olunması üçün lazımi miqdarda maliyyə ehtiyatı ilə təmin olunmuş olmalıdır. Dövlət büdcəsi büdcəyə mədaxil olunan vəsaitlər- gəlirlər hesabına formalaşır. Büdcə gəlirləri dövlət gəlirlərinin yaranmasında iştirak edir. Büdcə gəlirləri dövlət gəlirlərindən fərqli olaraq daha dar məna ifadə edir . Çünki dövlət gəlirləri dedikdə büdcə gəlirləri ilə birlikdə büdcədən kənar fondlar və eyni zamanda dövlət sektorunun gəlirləri də nəzərdə tutulur. Büdcə gəlirləri qarşıdan gələn il üçün nəzərdə tutulur. Bu gəlirlərinin əsas mənbəyi ölkənin ÜDM-un ilkin bölgüsündən yaranan, müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin pul vəsaitləri fondlarıdır. Bundan başqa dövlət büdcəsinin gəlirləri əsasən aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır:

- mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən vergilər;
- xarici iqtisadi fəaliyyətdən əldə edilən gəlirin, eləcə də dövlətin mülkiyyətində olan əmlakdan əldə edilən gəlirdən yaranan qeyri-vergi daxilolmaları;
- hədəf büdcə fondlarının gəlirləri;
- emissiya gəlirləri;
- rəsmi əsaslarla alınan vəsaitlər(məs: transfertlər);
- əsaslı gəlirlər.

Vergi gəlirləri qismində qəbul edilən gəlirlər, əsasən, fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergisi, hüquqi şəxslərdən alınan mənfəət vergiləri, dolayısı vergilər, əmlak və torpaq vergiləri, təbii sərvətlərdən istifadəyə görə alınan vəsaitlər çıxış edir.

Qeyri-vergi daxilolmaları isə mülkiyyət və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər, xarici dövlətlərdən mülkiyyət məsələləri əlaqəli gəlirlər, dövlət rüsumları, birdəfəlik rüsumlar və gömrük rüsumlarından ibarətdir.

Əsaslı gəlirlər adı altında isə özəlləşdirmə gəlirləri, dövlətin maddi ehtiyatlarının satışı, torpağın və qeyri-maddi aktivlərin satışından daxil olan vəsaitlər cəmlənir.

Büdcə gəlirləri və eyni zamanda büdcə gəlirləri ilə büdcə xərcləri arasında mükəmməl balansın olması dövlətin iqtisadi və siyasi cəhətdən qüdrətli olması deməkdir. Büdcə xərclərinin büdcə gəlirlərindən çox olması bu balansın pozulmasına gətirib çıxarır. Vergilərdən əldə olunmuş gəlirlər, əsasən, dövlət gəlirlərinin əsasını təşkil edir. Vergitutma və buna bənzər metodlarla təmin edilən gəlirlər keçmişdən bu günə dövlət xərclərinin qarşılanması üçün əsasını təşkil edir. Dövlət gəlirləri içərisində verginin istər nisbi, istərsə də mütləq olaraq azalması nəticəsində büdcə gəlirlərinin səviyyəsi aşağı düşür. Normal büdcə gəlirləri ilə qarşılanma bilməyən büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsi də bu vəziyyətdə əlavə maliyyə qaynaqlarından istifadəni zəruri edir. Büdcədəki defisit aradan qaldırılmasında istifadə olunan əsas metodlar aşağıdakılardır:

- 1) Qiymətli kağızların emissiyadan əldə olunan gəlirlər hesabına;
- 2) Borc vəsaitləri hesabına:
 - a. Ölkə daxili qaynaqlardan borcalınması-daxili borc;
 - b. Digər ölkə və beynəlxalq qurumlardan borcun alınması-xarici borc.

Emissiya hesabına büdcə kəsirinin örtülməsi Mərkəzi bank tərəfindən pul kütləsinin artırılması deməkdir. Qısamüddətli dövrdə pul kütləsinin artması ümumi tələb və təklifin artmasına səbəb olur. Pul kütləsinin artması faiz dərəcəsini aşağı salır və bununla da ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşlarını, ümumi xərcləri stimullaşdırmış olur. Bu tədbir ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatına stimullaşdırıcı təsir göstərir və iqtisadiyyatın tənəzzüldən çıxmasına xidmət edən bir vasitə kimi çıxış edir. Bu tədbir tez bir zamanda həyata keçirilə bilər. Mərkəzi bank açıq bazar əməliyyatları apararaq dövlətin qiymətli kağızlarını həcmindən və məbləğindən asılı olmadan onların dəyərini ödəməklə əldə edir. Lakin büdcə kəsirinin bu üsul ilə maliyyələşdirilməsi pul kütləsinin artması səbəbindən uzunmüddətli dövrdə inflyasiya ilə nəticələnir.

Daxili borc hesabına büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi dövlətin istiqraz və veksəl kimi qiymətli kağızları buraxması və onun vətəndaşlara və ya yerli firmalara satılması ilə əldə olunan maliyyə vəsaitləri hesabına gəlirlərdən artıq olan xərclərin

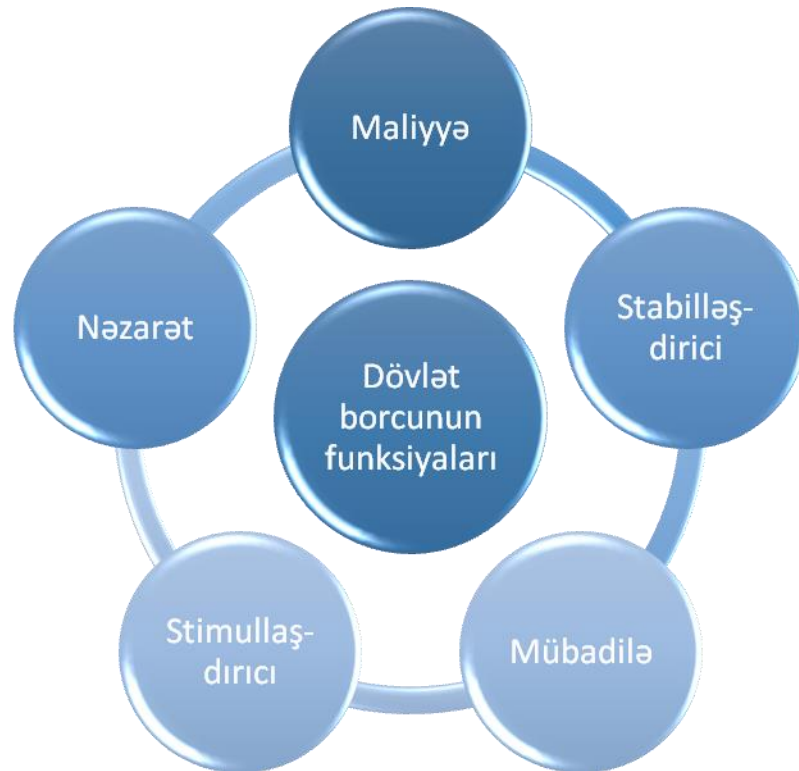
maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Bu üsulla büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi pul kütləsində artıma səbəb olmur, inflyasiyaya gətirib çıxarmır. Bu səbəbdən də bu üsul qeyri-inflyasiya maliyyələşdirmə üsulu hesab olunur. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu qiymətli kağızları onların yüksək likvidli və kifayət qədər gəlirli olduqları halda məmnuniyyətlə alırlar. Lakin dövlət bu borcların qarşılığını ödəməlidir. Təbii ki, əgər bu qiymətli kağızlar gəlirli olmazsa, alıcılar onları almaq marağında olmayacaqlar. Borca görə faizlərin ödənməsi “dövlət borcuna xidmət” adlanır. Dövlət borcu nə qədər çox olarsa, bir o qədər çox maliyyə vəsaitləri də bu xidmətə yönəldilməli olur. Dövlətin bu istiqrazlara görə faiz ödəməsi də büdcə xərclərinin bir hissəsidir və bu xərclər nə qədər artarsa, büdcə kəsiri də bir o qədər artmış olur. Bu hal qərribə dairə cızır- dövlət büdcə kəsirini ödəmək üçün istiqrazlar buraxır, ancaq bu qiymətli kağızlara görə ödədiyi faizlər daha böyük kəsirlərə səbəb olur.

Bu metod paradoks təşkil etsə də uzunmüddətli dövrdə inflyasiyaya səbəb olur. Amerikalı iqtisadçılar Tomas Sargent və Neil Vallas uzunmüddətli dövrdə büdcə kəsirinin borc hesabına bağlanması emissiya hesabına maliyyələşmədən daha böyük inflyasiyaya gətirib çıxara biləcəyini sübut etdilər. Bu “Sargent-Vallas nəzəriyyəsi” adlandırılmışdır. Büdcə kəsirinin daxili borc hesabına bağlanması, bir qayda olaraq, maliyyə piramidasını əmələ gətirir. Köhnə borclarını gələcəkdə ödəməli olacağı yeni borclar hesabına ödəyir. Burada nəinki borcun əsas məbləği, həmçinin faizləri də ödənilməli olur.

Əgər dövlət, büdcə kəsirlərini yalnızca bu metod ilə bağlamağı seçərsə, gələcəkdə elə bir məqam yaranar ki o, büdcə kəsirinin borc hesabına bağlanması qeyri-mümkün olar və emissiya metodundan istifadə etmək zərurəti yaranar. Bu zaman emissiya məbləği, qiymətli kağızların hər il hissə-hissə emissiya edilməsindən daha yüksək olar. Nəticədə, bu vəziyyət inflyasiyanın yüksəlməsinə səbəb olar. Sargent və Vallas bu nəzəriyyələrində dövlətin emissiya metodundan imtina etməsinin əksinə, büdcə kəsirini

maliyyələşdirmək üçün borcalma üsulu ilə emissiya üsulunu birgə istifadə edərək yüksək inflyasiyanın qarşısının alınma biləcəyini göstərmişlər.

Hal-hazırda dövlət tərəfindən cəlb edilən borc vəsaitlər normal gəlirlər kimi qəbul edilir və dövlətlərin borcalması qeyri-adi hal kimi qəbul edilmir. Sadəcə olaraq, borclanma normal şərtlər daxilində həyata keçirildikdə yalnız müvəqqəti maliyyə mənbəyi kimi çıxış edir və əsasən aşağıda sadalanan funksiyaları həyata keçirir:

Şəkil 1.3. Dövlət borclarının funksiyaları

- Maliyyə- yəni, dövlətin məcburi öhdəliklərinin həyata keçirilməsi üçün əhəmiyyətli olan çatışmayan maliyyə vəsaitlərinin səfərbər edilməsi və maliyyə bazasının təşkil olunması;
- Stabiləşdirmə - dövlətin makroiqtisadi proseslərə birbaşa təsiri;
- Mübadilə- Resursların vaxtında, sənaye, təsərrüfat sahələri, özəl və dövlət qurumları arasında yenidən bölüşdürməklə sonrakı iqtisadi artım üçün maliyyə bazasının formalaşdırılması;

- Stimullaşdırıcı- borc pul vəsaitləri hesabına həyata keçirilən dövlət investisiyaları vasitəsilə iqtisadi artımın sürətləndirilməsi;
- Nəzarət- kommersiya banklarının likvidlik səviyyəsinə təsiri, effektiv tələb strukturu, iqtisadi artım tempi, dövriyyədə olan pulun miqdarı.

Dövlət borcu yuxarıda sadalanan funksiyaları ilə dövlətin maliyyə məsələlərinə birbaşa və dolayısı ilə təsir edir.

II Fəsil. Dövlətin daxili və xarici borcu

2.1 Dövlət krediti və dövlət borcu

Kredit tərəflər arasında onlardan bir tərəfdən aldığı maliyyə və digər resursların dəyərinin dərhal ödənilməməsi, lakin əvəzində gələcəkdə aldığı vəsait və resursları qaytarmağa söz verdiyi iqtisadi münasibətlər sistemidir. Başqa sözlə desək, kredit iqtisadi öhdəliyin hüquqi formalaşmasıdır. Bu münasibət alınmış vəsaitlərin qarşılığında öncədən qarşılıqlı müəyyən olunmuş vaxtda və faiz məbləği ilə birgə ödənilməsini tələb edir. Kredit aşağıda sadalanan xüsusiyyətlərə dayanaraq pul və digər formalı vəsaitlərin transfer olunmasıdır:

- ✓ Geri qaytarma;
- ✓ Müddətlilik;
- ✓ Təmənnalılıq.

Geri qaytarıma- kreditin onu verən tərəfə qaytarılmalı olduğunu və ya maddi dəyərlərin bir müddətlik transfer edilməsi mənasını ifadə edir. Müddətlilik isə, geri qaytarma vaxtının öncədən müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Kreditin istifadə olunması zamanı onun qarşılığında bir təmənnə-faiz şəklində ödənişin edilməsi şərti vardır.

Kreditörün balansında olan sərbəst pul vəsaitləri kreditlər şəklində dövr etdirilməsi səmərəli xarakter daşıyır. Çünki bu üsulla passiv maliyyə vəsaitləri aktiv vəsaitlərə çevrilir. Kredit kreditörün və ölkə iqtisadiyyatının maraqlarını qoruyan mexanizmdir. Belə ki, kreditordan cəlb edilən vəsait istehsal prosesinə yönəldilməklə ölkədə istehsal prosesinin davamlılığına dəstək göstərir.

Kredit münasibətlərinin əsasını onun mahiyyəti təşkil edir. Onun mahiyyəti ölkədə ictimai tələbatın qarşılınması məqsədilə dəyərin qaytarılma prinsipi əsasında hərəkəti kimi açıqlanır. Alınmış kreditləri dövlət nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirsək o əlavə bir şərtə də cavab verməlidir- məqsədli olmalıdır. Kreditin mahiyyəti isə onun dövlət və ya

əhali mənafeyi üçün istifadə olunmasından asılı olaraq dəyişir.

Malların borc hesabına alınması, istehsalın davam etdirilə bilməsi nəticəsində satışın fasiləsiz həyata keçirilməsi, məhsul buraxılışının genişlənməsi, aktivlərin artırılması və iqtisadi yüksəliş bir çox hallarda kredit hesabına baş tutur

Şəkil 2.1 Kreditin əsas formaları

Kreditin ən geniş yayılmış formaları aşağıdakılardır. Dövlət kreditinin iki növü vardır:

- Bank kreditləri;
- İstehlak kreditləri,
- Kommersiya kreditləri;
- Dövlət krediti.

Dövlət krediti də öz növbəsində məxsusi dövlət krediti və dövlət borcu şəklində

təzahür edir.

Dövlət kreditinin birinci formasında kredit münasibətləri dövlətin kredit təsisatları ilə iqtisadiyyatın maliyyələşmə ehtiyacı olan müxtəlif bölmələri arasında baş tutur. Burada dövlət kreditor mövqeyindən çıxış edir.

Digər formada isə debitor tərəfdən dövlət, kreditor tərəfdən isə fiziki şəxslər çıxış edir. Dövlət krediti dövlət hakimiyyəti orqanları və idarələri, onların təmsalında dövlətin kreditor, borc alan və zəmanətçi kimi iştirak etdiyi dövlət və hüquqi, fiziki şəxslər arasında iqtisadi münasibətlərin məcmusudur. Dövlət krediti fundamental ictimai münasibətlərin daxilində olmasa da, hər hansı bir dəyərin hərəkətini özündə əks etdirən iqtisadi münasibətlərin ayrılmaz bir hissəsidir. Dövlət krediti əlaqələrinin klassik formasında dövlət əsasən borcalan, hüquqi və fiziki şəxslərə qaytarılabilən və ödənilən əsaslarla vəsait təmin etdiyi kredit münasibətlərində isə o kreditor kimi çıxış edir.

Dövlət hüquqi və ya fiziki şəxslər tərəfindən alınmış kreditlərin ödənilməsi, eyni zamanda nəzərdə tutulan digər öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar məsuliyyət daşıdıqda isə zəmanətçi qismində çıxış etmiş olur. Mərkəzi pul fondlarının dəyərində birbaşa təsir edən sadalanan kredit münasibətlərin ilk iki formasından fərqli olaraq, zəmanətin verilməsi mütləq dəyişmələrə səbəb olmur. Borclu öhdəliklərini vaxtında və tam şəkildə ödəmişsə, bu zəmindən əlavə xərc tələb etmir. Bununla yanaşı kredit münasibətləri çərçivəsində kifayət qədər etibarlı borcalanların dövlət zəmanətinə ehtiyacı olmur. Onlar özləri də kredit bazarından pul əldə edə bilərlər. Dövlət zəmanətləri adətən kifayət qədər etibarlı olmayan borcalanlara verilir və bu da nəticədə mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri xərclərinin artmasına gətirib çıxarır.

Dövlət kreditinin mənasını tam anlamaq üçün onun iqtisadi kateqoriya kimi xarakterizə etmək lazımdır. Dövlət krediti iki növ iqtisadi əlaqənin kəsişməsindədir. O həm maliyyə, həm də kreditin xüsusiyyətlərinə malikdir. Maliyyə sistemində bir əlaqə kimi dövlətin mərkəzləşdirilmiş vəsaitlərin, yəni büdcə və büdcədən kənar fondların formalaşmasına və istifadəsinə xidmət edir.

Kredit növlərindən biri kimi isə dövlət krediti aşağıda qeyd olunmuş bir sıra xüsusiyyətlərinə görə klassik maliyyə kateqoriyalarından əsasən də vergilərdən fərqlənir:

- Könüllülük prinsipi əsasında alınır;

- Vergilər yalnız bir istiqamətdə- ödəyicidən büdcəyə və ya büdcədən kənar fondlara hərəkət edir. Geri istiqamətdə ödəniş isə ancaq artıq ödənilmiş və yalnız toplanmış məbləğlərin qaytarılması, gələcək vergi öhdəliklərinin əvəzləşdirilməsi halında mümkündür. Dövlət krediti üçün isə əsas onun geri qaytarılması və ödənilməsidir. Müəyyən olunmuş müddətdən sonra ödənilmiş məbləğ faizlə qaytarılmalıdır.

Dövlət kreditinin əsas xüsusiyyətləri isə aşağıdakılardır:

- Bank krediti verilərkən təhlükəsizlik məqsədilə, adətən anbardakı mal, reallaşdırılmamış istehsal, bəzi konkret xüsusi dəyərlər tələb olunursa, dövlətin kreditə müraciət edərək borclanması zamanı isə mülkiyyətində olan bütün mülkiyyət, müəyyən bir ərazi vahidinin əmlakı və ya onun hər hansı bir hissəsi kredit məqsədləri üçün girov kimi çıxış edir;

- Mərkəzi hökumət səviyyəsində dövlət krediti konkret xüsusi hədəfli xarakter daşıyır. Alınmış daha aşağı səviyyəli borclarla dəqiq bir şəkildə müəyyənləşdirilmiş yeni yolların salınması, yaşayış massivlərinin inşası kimi konkret hədəflərə maliyyə vəsaitləri yönəldilə bilər.

- Bütün digər borcalanlar kimi dövlət də, müəyyən müddətdə pul vəsaiti cəlb edir. Beləliklə dövlət öz qanunvericiliyinə uyğun şəkildə alınmış kreditin xüsusi şərtlərinə uyğun olaraq borc öhdəliklərini yerinə yetirir.

Dövlət krediti bir iqtisadi kateqoriya kimi üç əsas funksionu yerinə yetirir: bölüşdürücü, tənzimləyici və nəzarət [20].

- **Bölüşdürücü funksiyası** vasitəsilə dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitlərinin formalaşması və ya önəmli prinsiplər üzrə istifadəsi, onun ödənişi və geri qaytarılması

həyata keçirilir. Borcalan qismində çıxış edən dövlət bu vasitə ilə əlavə vəsait təmin edir.

Sənayesi inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət kreditləri büdcə kəsirlərinin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyi hesab olunur. Müasir şəraitdə dövlət kreditləri üzrə daxilolmalar vergilərdən sonra büdcə xərclərinin əsas maliyyələşdirmə metodu hesab edilir. Sonuncu fikir, vergi gəlirlərinin artımına nisbətən daha sürətli artım tempi ilə izah edilir. Kreditlər hesabına müəyyən sərhədlər daxilində kapital xərclərinin maliyyələşdirilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məktəb və ya kitabxana 30-50 il xidmət etdikləri üçün onlar birdən çox nəsllə xidmət etmiş olur. Belə olan halda onlarla bağlı xərclərin vergilər hesabına ödənilməsi məqsədə uyğun deyildir. Çünki cari vergi ödəyicilərinin bu xidmətdən istifadə edib edə bilməyəcəkləri hələ sual altında qalmış olur. Bu səbəbdən də beləbyektlərin inşası ilə bağlı xərclərin bütün nəsillər üzrə paylanması daha məqbul hesab edilir. Müvafiq dövrdə kreditlərin alınması ilə maliyyə mənbələri genişləndirilir. Bunun nəticəsi olaraq isə indiki nəsil gələcək nəsillərlə analoji maliyyə yükü daşımış olurlar. Hansı ki vergilər hesabına alınmış kreditin həm əsas məbləği həm də faiz hissəsi ödənilir. Beləliklə, ictimai kreditin bölüşdürücü funksiyası vergi yükünü vaxta proporsional olaraq paylamaqla öz müsbət təsirini göstərir. Dövlət kreditinin istifadəsi dövründə vergilər artırılmır, lakin onların ödənildikdə vergilər yalnız ödənişlərə deyil, həm də borc üzrə faizlərin ödənişini qarşılaması üçün artırılır.

Vergi hər bir dövlətin maliyyə əsasıdır, lakin dövlət borcunun ödənilməsində istifadə olunan yeganə mənbə deyil. Bu xərclər üçün maliyyələşdirmə qaynaqları əsasən alınan pulların istifadə olunduğu istiqamətlərdən asılıdır. Cəlb olunmuş vəsaitin məhsuldar olması halında inşa edilmiş obyekt, kreditin ödənilməsi hesabına qüvvəyə mindikdən sonra mənfəət verməyə başlayır. Bu əslində vergi yükünün azalmasına səbəb olur. Yox əgər alınmış kredit vəsaitləri hərbi xərclər və digər sosial xərclərin maliyyələşdirilməsi kimi qeyri-məhsuldar məqsədlərlə istifadə olunarsa vergi yükü artmış olur və ya yenidən kredit alınması dövlət üçün qaçınılmazdır. Bu şərtlər

daxilində kredit alınması dövlət borcunun yenidən maliyyələşdirilməsi adlanır.

Dövlət borclarına bağlı vergi yükünün artırılması borcalan tərəfindən alınmış kreditin müddətindən və faizindən asılıdır. Bir investor üçün hökumət kreditinin həcmi nə qədər yüksəkdirsə vergilərin də bir o qədər hissəsi dövlət tərəfindən bu borcların qaytarılmasına yönəldiləcəkdir.

- ***Dövlət kreditinin tənzimləyici funksiyası*** – dövlət kredit münasibətlərində iştirak etməklə pul vəsaitlərinin dövriyyəsi, pul və kapital bazarında faiz dərəcələri, istehsal və məşgullüğe könüllü və ya məcburi olaraq təsir göstərir. Dövlət kreditindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsi aləti kimi istifadə edərək dövlət bu və ya digər maliyyə siyasətini həyata keçirə bilər. Dövlət kredit vəsaitlərini müxtəlif investorlar arasında bölüşdürməklə pul dövriyyəsini tənzimləyir. Fərdlərin vəsaitlərini səfərbər edərək , dövlət onların effektiv tələbatlarını azaldır. Bundan sonra, əgər istehsal xərcləri kredit hesabına maliyyələşdirilirsə, məsələn investisiyalar, nəgd pul kütləsi dövriyyəsində tamamilə ixtisar baş verəcəkdir. Həkim və müəlimlərin əməkhaqlarının maliyyələşdirilməsi hesabına nəgd pul vəsaitlərinin dövriyyəsi dəyişilməz qalacaqdır. Halbuki, tələbatda dəyişiklik ola bilər. Mərkəzi Bank tərəfindən təmin edilmiş dövlət qiymətli kağızlarının alqı-satqısı və ya kreditlərin verilməsi üçün əməliyyatlar ölkədəki kommersiya banklarının likvidliyinin tənzimlənməsi üçün mühüm vasitədir.

Maliyyə bazarında borcalan kimi iştirak edən dövlət kredit fondlarına olan tələbatı artırır. Dövlətin tələbi nə qədər yüksək olarsa digər şərtlər bərabərəkən kredit faizi səviyyəsi investorlar üçün daha bahalı investisiyaya çevrilir. Borc fondlarının yüksək qiyməti iş adamlarını istehsal sahələrinə yönəltdikləri sərmayələrin azaldılmasına səbəb olur amma eyni zamanda, bu, dövlət qiymətli kağızlarının alınması formasında əmanətləri stimullaşdırır. Müəyyən bir şəkildə bu proses istehsala mənfi təsir etmir. Ölkənin kifayət qədər sərbəst kapitalının olması halında, onlar tamamilə istifadə olunana qədər mənfi təsir sıfıra bərabərdir. Bundan sonra dövlətin maliyyə bazarlarındakı aktivliyi kredit faizinin artması ilə ifadə ediləcək və qeyri-məhsuldar istifadə üçün nəgd yığımların əhəmiyyətli payının iqtisadi artım sürətini

əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaqdır.

- ***Dövlət kreditinin nəzarət funksiyası*** maliyyə baxımından nəzarət funksiyası ilə birbaşa əlaqələndirilir. Lakin, bu funksiyanın da özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

1. Dövlətin və mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının fəaliyyəti ilə bağlıdır;
2. İki tərəfli qaydada dəyərin hərəkətini əhatə edir;
3. Maliyyə strukturları tərəfindən deyil, həmçinin kredit təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir.

Dövlət krediti kimi sərbəst pul vəsaitləri ona ehtiyacın yarandığı subyektə – dövlətə istiqamətlənərək onun bu və ya digər ehtiyaclarını ödəyir. Bu da dövlət kreditinin bir iqtisadi kateqoriya kimi ictimai-iqtisadi münasibətlərin tərkib hissəsi olmasını xarakterizə edir. Aşağıdakı metodoloji prinsiplərdən istifadə edərək, dövlət kreditinin mahiyyətini izah edə bilərik:

➤ Dövlət kreditinin bütün formaları onun mahiyyətini əks etdirir. Belə ki, dövlət krediti əmtəə və ya pul formasında olmaqla uzun müddətli və ya qısa müddətli ehtiyaclara yönələ bilər, daxili və ya xarici iqtisadi münasibətlər yarada bilər.

➤ Dövlət kreditinin mahiyyəti bu kredit münasibətlərinin tamlığını, bütövlüyünü əks etdirir. Hər hansı bir kredit müqaviləsinin borc alan tərəfi, müqavilədə göstərilən şərtlər daxilində öhdəliyini yerinə yetirmirsə - vəsaiti qaytarmırsa, bu o demək deyildir ki, dövlət kreditinin digər kreditlərdə də əsas olan qaytarılma prinsipi öz məcburiliyini itirir. Bu o deməkdir ki, dövlət krediti hər hansı bir kredit müqaviləsində öz şərtlərindən birini itirməsindən asılı olmayaraq öz tamlığını və mahiyyətini qoruyub saxlayır.

Dövlət kreditinin strukturu onun mahiyyətinin tam mənada açıqlanmasında xüsusi önəm daşıyır. Dövlət kreditinin strukturu hər şeydən əvvəl dəyişməzdir və sabitdir, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərdən ibarətdir. Element dedikdə dövlət krediti münasibətlərində iştirak edən subyektlər nəzərdə tutulur. Növündən və

vaxtından asılı olaraq həmin bu subyektlər biri-birindən müxtəlif məsafədə və ya istiqamətdə yerləşə bilər. Buna baxmayaraq, dəyişilməz olaraq bu subyektlər qarşılıqlı asılı vəziyyətdə qalırlar. Dövlət krediti münasibətlərində subyektlər qismində əsasən kreditor və borc alan, bəzən də zəmanətçi çıxış edir.

Dövlət krediti münasibətlərində *kreditor* – borcu təklif edən tərəfdir. Belə olan halda kreditor kimi həm dövlət, həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər çıxış edə bilər. Hər hansı bir subyektin kreditor qismində çıxış etməsi üçün hər şeydən əvvəl o əmtəə ya da sərbəst pul vəsaitinə malik olmalıdır. Bu sərbəst vəsaitlərin mənbəyi kimi şəxsi və ya dövlət yığımı, cəlb olunmuş vəsaitlər və müxtəlif resurslar, həmçinin realizasiya olunmamış əmtəələr də çıxış edə bilər. Sərbəst vəsaitlərini dövlətə borca verən fiziki və hüquqi şəxslər bu minvalla könüllü olaraq kreditora , dövlətə borc alana çevrilir. Lakin müqavilədə nəzərdə tutulmuş vaxt bitdikdən sonra vəsait geri qaytarılmazsa dövlət məcburiyyət qarşısında qalır. Əgər, digər kredit formalarında borc alan tərəf kreditorun sanksiyaları ilə üzləşmişdirsə dövlət kreditində də borclu olaraq dövlət, kredit münasibətlərinin əsası olan etibarı itirmiş olur.

Bütün bu kredit münasibətləri ilə yanaşı kreditor daha vacib bir fəaliyyətin əsasını qoyur. Belə ki, müxtəlif hüquqi , fiziki şəxslər kreditor olaraq, dövlətin faktiki pul və ya kapital ehtiyacını ödədiyi halda, kreditor kimi çıxış edən hər hansı bir dövlət də lazımı sahələrin kapitallaşdırılmasını həyata keçirir. Bununla da, kredit bazarına könüllü şəkildə atılan kreditor ölkənin sosial – iqtisadi inkişafında bilavasitə iştirak etmiş olur.

Dövlət kreditinin digər kredit formalarından fərqləndirilən bəzi cəhətləri vardır ki, bu cəhətlər onun subyektləri ilə əlaqədardır. Belə ki, onlar kreditor ya da borc alan qismində dövlətin iştirakını şərtləndirir. Yəni, dövlət kreditində borc alan tərəf həm dövlət, həm də digər hüquqi və fiziki şəxslər ola bilər.

Bir kredit forması kimi dövlət kreditində də borc alanı kreditordan fərqləndirən bir çox əsaslı cəhətlər vardır. Bunları aşağıdakı kimi yaza bilərik:

1. Borc alan almış olduğu kredit vəsaitinin əsas sahibi sayılmaz, yalnız onun müvəqqəti istifadəçisi kimi çıxış edir;

2. Borc alan ssuda vəsaitini həm tədavül , həm də istehsal sferasında əldə edir. Kreditor isə ssudanı istehsala daxil olmazdan və ya mübadilə fazasında təklif edir.

3. Borc alan almış olduğu borc vəsaitini məqsədli fəaliyyətini başa çatdırdıqdan sonra qaytarır. Bu geri ödənişi həyata keçirmək üçün borc alan tərəf öz fəaliyyətini elə həyata keçirməlidir ki, yekunda həm əsas məbləği, həm də kreditə görə kreditor mənfəətini, yəni- faiz məbləğini ödəyə bilsin. Bu ən çox dövlətin borc alan qismində çıxış etdiyi kredit münasibətlərinə aid etmək olar. Belə ki, borc öhdəliklərini üzərinə götürmüş olan hökumət alınmış kredit vəsaitini səmərəli və məqsədli sərf etməli və sonda borclarını tam idarə edə bilmə iqtidarında olmalıdır.

4. Kreditor asılı halda olan borc alana öz maraqlarını bildirir. Bundan başqa borc alan tərəf hazırkı kreditor təmsalında özünün potensial kreditorunu görür və kredit müqaviləsindən irəli gələn bütün öhdəlikləri tam yerinə yetirməklə növbəti krediti üçün zəmin yaradır. Bu prinsip dövlət ilə kreditor qismində çıxış edən əhali arasında yaranan kredit münasibətləri üçün xarakterikdir. Çünki, əgər dövlət əhəlinin etibarını itirərsə, baş verə biləcək qıtlıq və maliyyə resursları çatışmazlığında xarici mənbələrə müraciət etməli olacaqdır.

Dövlət krediti öz növbəsində daxili, beynəlxalq və şərti olmaqla üç formada təzahür edir. Daxili dövlət krediti hökumət, yerli hakimiyyət orqanları, müəssisələr, təşkilatlar və həmin ölkə əhalisi olmaqla müxtəlif mövqelərdən olan borcalan və kreditorlar arasında yaranan kredit münasibətlərindən yaranır. Beynəlxalq kredit əlaqələrində bir tərəfdən hökumətlər, yerli hakimiyyət orqanları, digər tərəfdən isə banklar, digər ölkələrin şirkətləri, həmçinin beynəlxalq maliyyə və bank təşkilatları çıxış edir. Borc verən tərəf donor, borc alan ölkə isə alıcı adlanır. Şərti dövlət krediti isə yerli borcalanların xarici kreditorlardan aldığı kreditlər üçün verilmiş zəmanətlər üzrə dövlətin götürdüyü öhdəliklər kimi yaranır. Kredit şərtlərinin yerinə yetirilməməsi

halında, hökumət kreditin məbləğini büdcə vəsaitləri və ya yerli borcalanın digər aktivləri hesabına ödəyir.

Dövlət krediti dövlət borcunun ayrılmaz tərkib hissəsidir və dövlət borcu kateqoriyasına aiddir. Dövlət tərəfindən cəlb edilən kredit vəsaitlərinin artırılması ümumi dövlət borcunun artmasına səbəb olur. Dövlət borcu dövlətin hüquqi və fiziki şəxslərə, xarici dövlətlərə, beynəlxalq təşkilatlara və eyni zamanda beynəlxalq hüququn digər subyektlərinə qarşı olan borc öhdəlikləri kimi başa düşülür. Dövlət borcu dövlət xəzinəsini təşkil edən və dövlət mülkiyyətində olan subyektlərin borcunun məcmusudur. Ümumi götürüldükdə isə bütün dünya borc içində yaşayır. Gələcək nəsillər artıq potensial borclu qismindədirlər.

Dövlət borcları hökumət kreditlərinin təkrar istehsalın genişləndirilməsi və ictimai ehtiyaclarını ödəmək üçün pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi şəklində istifadə edilməsindən ibarətdir. Dövlət borcunun yaranması və çoxalmasının əsas səbəbi dövlət kreditində də olduğu kimi dövlət borcunun büdcəsinin kəsirlə müşayət olunmasıdır.

Əksər ölkələr daxili investisiyaya yönəldiləcək resurslardan məhrumdurlar. Dövlət büdcəsinin kəsirinin bağlanması, sosial-iqtisadi dəyişikliklərin həyata keçirilməsi xarici və daxili borc öhdəliklərini borclar hesabına maliyyələşdirilir. Digər tərəfdən isə dövlət borcunun mövcudluğu fəal inkişaf edən dövlət üçün normal hesab edilir və heç bir dövlət üçün bu istisna hal deyildir. Dövlət borcu özü iqtisadiyyat üçün müsbət və ya mənfi bir faktor deyildir. Əgər ölkə iqtisadiyyatı sabit olsa, ölkə qanunvericiliyi öz çərçivəsində dövlət münasibətlərinin bu sahəsini normal şəkildə tənzimləyir və ölkənin beynəlxalq imicinə mənfi təsir göstərməsinin qarşısını alır. İnkişaf etmiş ölkələrə nümunə olaraq ABŞ kimi bir çox iqtisadi göstəriciləri ilə qabaqcıl olan dövlətin də hələ dövlət borcu qalmaqdadır. Onun timsalında inkişaf etmiş digər ölkələrində əhəmiyyətli sayılacaq dərəcədə daxili borcları vardır.

Ölkədən asılı olaraq onların borc alma səbəbləri və istifadə məqsədləri fərqlilik təşkil edir. Dövlət borcu dedikdə əsasən aşağıda sadalanan formalarda təzahür edən borcların məcmusu başa düşülür:

- Həmin dövlət adından kredit qurumları, xarici ölkələr , kreditor kimi çıxış edən beynəlxalq təşkilatlar arasında bağlanan müqavilələrə əsasən alınan borclar;
- Dövlət adından buraxılmış borc qiymətli kağızlar;
- Dövlət zəmanətlərinin verilməsi haqqında müqavilələr, üçüncü tərəfin öhdəliklərini təmin etmək üçün dövlətin təminat müqavilələri;
- Əvvəlki illərdə alınmış borc öhdəliklərinin geri qaytarılma vaxtının uzadılması və yenidən bərpası ilə bağlı dövlət ilə bağlanmış müqavilələr və sazişlər;
- Dövlətin qəbul etdiyi qanunlara əsasən üçüncü tərəf qismində çıxış edən dövlətin borclar üzrə öhdəliyinin yenidən rəsmiləşdirilməsi.

Dövlət borcu dövlət krediti anlayışından daha geniş mənə kəsb edir və əvvəlki illərin dövlət büdcəsinin defisitlərinin cəmi ilə profisitlərin cəmi arasındakı fərqə bərabərdir. Dövlət borcu mərkəzi hökumətin, regional və yerli hakimiyyət orqanlarının borclarından ibarətdir və dövlətin iştirakı ilə bütün korporasiyaların borclarını, həmin kooperasiyaların kapitalında dövlət payına nisbətdə təşkil edir. Bir sıra iqtisadçılar dövlət borcuna dövlətin borc alan tərəf kimi çıxış etdiyi dövlət kreditinin bir forması kimi, bəzi iqtisadçılar isə ona hökumətin dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş xərclərin ödənilməsi üçün müxtəlif mənbələrə borclanaraq lazımı maliyyə vəsaitlərinin cəlb olunması üsulu kimi tərif verirlər..

2.2 Dövlətin daxili borcu və onun formaları

Dövlət borcu iqtisadi ədəbiyyatlarda bir sıra əlamətlərinə - yaranma səbəbinə, geri ödənilmə müddətinə, sosial-iqtisadi mahiyyətinə, alınma mənbəyinə görə müxtəlif qruplarda təsnifləşdirilir.

Yaranma səbəbinə görə dövlət borcları məqsədli və məqsədsiz dövlət borcları olmaqla iki qrupa ayrılır. Məqsədli dövlət borcları hökumətin məqsədli şəkildə üzərinə götürdüyü öhdəliklərdən yaranır. Yəni, bütün iqtisadi subyektlərdə olduğu kimi dövlət də sərbəst vəsait çatışmazlığı ilə üzləşə bilər. Belə olduqda dövlət digər subyektlərin sərəncamında olan maliyyə vəsaitlərini müvəqqəti cəlb edir və bu vəsaitlərin sonradan qaytarılması ilə bağlı öhdəliklər götürə bilər. Bu zaman dövlət öz adından zəmanət vermiş olur və onun belə borc münasibətlərində iştirakı müəyyən konkret məqsəddən irəli gəlidiyi üçün bu yolla alınan borclar məqsədli dövlət borcları adlandırılır. Məqsədli dövlət borcları proqram xarakterli olduğundan onun idarəetmə məsələləri ilə bağlı planlar bu borc öhdəlikləri yaranmazdan öncə hazırlanır. Öhdəliyin həcmi dövlət tərəfindən öncədən nəzərdə tutulur və beləliklə borc münasibətlərinin geri qaytarılma mərhələləri üzrə müddətlər əvvəlcədən məlum olmuş olur.

Məqsədli dövlət borclarının əksinə məqsədsiz dövlət borcları əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış, yəni planlaşdırılmamış və gözlənilməz borc öhdəliklərinin məcmusudur. Məqsədsiz dövlət borcları xüsusiyyəti etibarilə heç bir maliyyələşmə üsullarına nəzərən üstünlüyə malik deyil. Bu borcların yaranmasının əsas səbəbi dövlətə aid digər məsələlər ilə birbaşa bağlı olmaqla, bu problemlərlə bağlı boşluqlardan yaranır. Bir sıra hallarda ölkəyə idxal olunmuş məhsulların dəyərinin birbaşa və vaxtlı-vaxtında ödənilməməsi ticarət münasibətlərinin əvvəldən razılaşdırılmış formada reallaşdırılmamasına gətirib çıxarır. Bunun nəticəsi olaraq ödənilməli olan dəyər öhdəliyə çevrilir və bunun fonunda dövlətin məqsədsiz borcu formalaşmış olur.

Bütün digər borc münasibətlərində də olduğu kimi dövlət borcunun da əsas qruplaşdırılma meyarı onun əhatə etdiyi müddətdir. Bu meyar həm borc verən həm də borcalan üçün önəmlidir. Alınmış borcun dövlət üçün təmin edəcəyi fayda əsasən onun

müddətinə görə müəyyənləşdirilir. Geri ödənilmə müddətinə görə dövlət borcları qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli olur. Qısamüddətli dövlət borcları 5 ilə qədər, ortamüddətli 5ildən 10 ilə qədər, uzunmüddətli borclar isə 10 ildən daha çoxolan dövrü əhatə edən dövlət borclarıdır.

Qısamüddətli dövlət borcları adətən müvəqqəti büdcə kəsirlərinin örtülməsi məqsədi ilə alınır və pul bazarında formalaşdırılır. Bu növ borclar əsasən aşağı faiz dərəcəsi ilə verilir və onların faizlərinin aşağı olması dövlət üçün bu növ borclanmanı daha cəlbədicə edir. Böyük firma və banklar əllərindəki nəgd maliyyə fondlarını saxlamaq əvəzinə qısamüddətli dövlət borclarına yönəlməyi üstün tuturlar. Qısamüddətli borclara bəzən uzunmüddətli borclanmaya hazırlıq olaraq da müraciət olunur. Ortamüddətli borclar aralıq faiz dərəcələri ilə alınır. Müharibə, təhsil, səhiyyə və yardım xərclərinin maliyyələşməsində ortamüddətli borclar üstünlük təşkil edir .

Uzunmüddətli dövlət borcları yüksək faiz dərəcəsinə malikdir və maliyyə inkişafını təmin edəcək sahələrə yönəldilir. Bu borclar əsasən kapital və ya kredit bazarlarından təmin edilir. Razılaşdırılmış geri qaytarılma müddətinin uzunluğu məlum olduğundan “təhkım edilmiş borclar” kimi də adlandırılır və öz növbəsində qaytarılma müddəti dəqiq göstərilən borclar və əbədi borclar olmaqla iki hissəyə bölünür. Birinci hissəyə aid olan borclar dövlət borc dəftərində qeyd olunmuş möhkəmləndirilmiş, istiqrazlar buraxılan və ya satılan zaman ödəmə tarixləri dəqiq müəyyən edilmiş dövlət borclarından ibarətdir. İkinci hissəyə aid olan borclar dövlət borc dəftərində qeyd olunsa da geri ödənilmə tarixi dəqiq şəkildə müəyyən edilmir.

Dövlət borcları sosial-iqtisadi mahiyyətinə görə məhsuldar və qeyri-məhsuldar borclar kimi qruplaşdırılır. Dövlət iqtisadi cəhətdən inkişaf etdiriləcək sahələrə və ya yüksək gəlirli sahələrin inkişaf etdirilməsi məqsədilə borc alırsa bu borclar məhsuldar borclar hesab edilir. Məhsuldar borceffektiv istifadə edildikdə kifayət qədər aktiv yaranmasına səbəb olur. Alınmış borclar hesabına dəmir yollarının tikintisi, mədən və sənaye sahələrinin inkişafı, irriqasiya, təhsil və digər bu kimi sahələrin

maliyyələşdirilməsi birbaşa və ya dolayı yolla dövlət gəlirlərində artıma gətirib çıxarır. Alınmış bu borclar ölkənin ümumi məhsuldarlığını artırır. Bunun əksinə dövlətə heç bir gəlir gətirməyən xərclər- müharibəyə hazırlıq və sonrakı dağıntıların aradan qaldırılması, qaçqın və ya məcburi köçkünlərin yerləşdirilməsi və qıtlığın aradan qaldırılması məqsədi ilə alınan borclar qeyri-məhsuldar borclar hesab edilir.

Müasir şəraitdə dünyanın bütün dövlətləri inkişafından asılı olmayaraq davamlı şəkildə borclanır və borclarını ödəyirlər. Məhz bu proses də dövlətin borc bazarını təşkil edir və bu bazarın əsas subyektlərindən biri də həmişə dövlətdir, ikinci tərəf kimi çıxış edən subyektlər isə isə müxtəliflik təşkil edir. Sözü gedən subyektlər öz mənşələri etibarilə daxili və xarici olduqlarından dövlət borcları da daxili və xarici olmaqla iki qrupda təsnifləşdirilir.

Daxili dövlət borcu dövlətin ölkənin müəssisələri, bankları, eyni zamanda əhalisi qarşısında yaranan maliyyə borclarının məcmusudur və ümumi olaraq dövlət üçün daha məqsədəuyğun borc mənbəyi hesab edilir. Dövlətin və ya Mərkəzi Bankın qiymətli kağızlarının onun rezidentləri tərəfindən əldə edilməsilə daxili borcyaranmış olur. Dövlət borclarında daxili borcların xüsusi çəkisinin digər borclara nisbətən aşağı olması həmin ölkənin maliyyə bazarlarının, eyni zamanda qiymətli kağızlar bazarının tam şəkildə formalaşmaması ilə əlaqələndirilir. Dövlət borcu daxili və xarici borclarla birlikdə ümumi borcyükünü təşkil edir. Dövlətin qısamüddətli maliyyə vəsaitlərinə ehtiyacı yarandığı halda demək onun ehtiyacının daxili resurslar hesabına maliyyələşdirilməsi optimal hal hesab edilir. Onun borc siyasətində investorların dövlətin qiymətli kağızlarına, onların dövlətə etibarının səviyyəsinə xüsusi önəm verilir. İnvestorların etibarı dövlətin əvvəldən aldığı borc öhdəliklərini hansı səviyyədə icra etməsindən bilavasitə asılıdır. Yəni dövlət, əvvəlki daxili borc öhdəliklərini müddəti bitdikdən sonra razılaşdırılmış vaxtda və həcmdə icra etmir və öhdəliklərinin icrasından imtina edirsə, investorların maliyyə alətlərinə inamsız olur, bu da dövlətin daxili maliyyə resurslarından istifadə edə bilməsi imkanının məhdudlaşmasına gətirib çıxarır.

Daxili borcların aşağıdakı üstün cəhətləri vardır:

1. Dövlət daha qısa müddətdə borc vəsaiti əldə edə bilər, təklif etdiyi qiymətli kağızların qarşılığında maliyyə vəsaitləri daha tez əldə edir;

2. Alınan borclara görə faizlər daxili subyektlərə ödənildiyindən, dövlət borcu ilə əlaqəli xərclər də ölkə iqtisadiyyatının mənafeyinə xidmət etmiş olur;

3. Cəlb edilən borc vəsaitləri milli valyuta ilə alınır və bu da öz növbəsinə borcyükündəki xarici valyutaların məzənnə dəyişiklikliyindən doğan məzənnə riskini istisna edir;

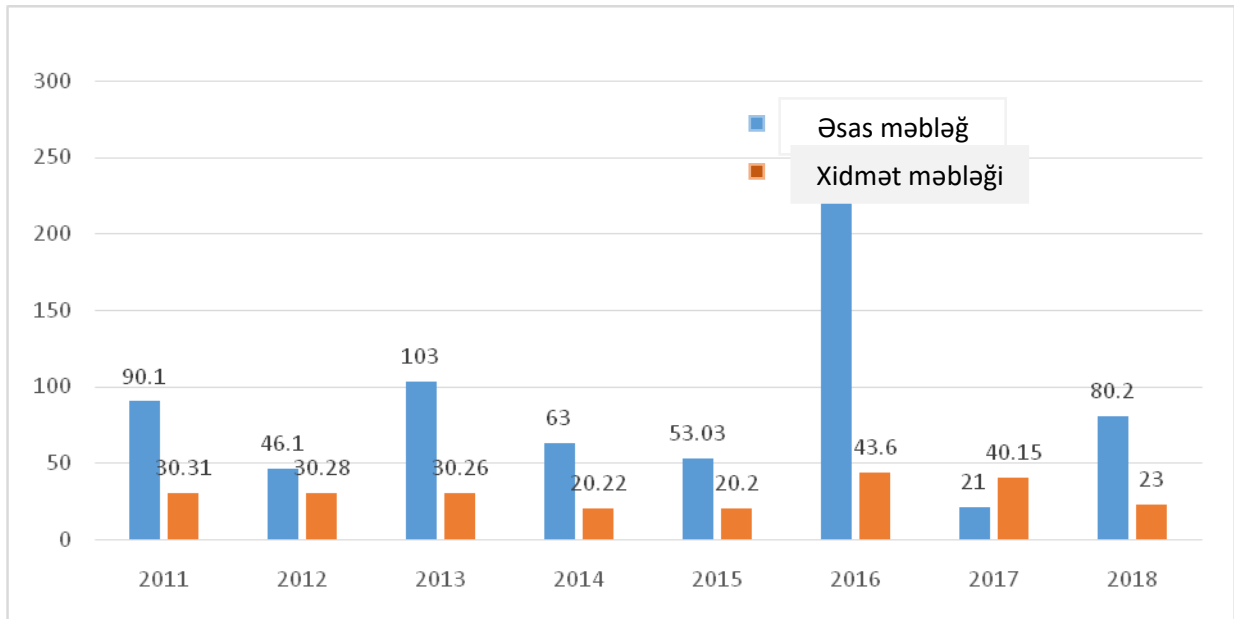
4. Daxili borclar dövlətin qiymətli kağızlar bazarının inkişafına səbəb olduğundan milli iqtisadiyyat çərçivəsində bir sıra digər maliyyə bazarlarının da inkişafında önəmli rol oynayır.

Daxili borcların iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi keçid iqtisadiyyatlı bütün ölkələr üçün önəmlidir. Dövlətin qarşılaşdığı maliyyə çətinlikləri onu borclanmaya təşviq edir ki, bütün maliyyə vəsaitləri kimi bu borclar da düzgün şəkildə istifadə edilsə iqtisadiyyatın inkişafı sürətlənər və dövlət keçid dövründən daha tez çıxmış olar.

Dünya təcrübəsindən göründüyü kimi, ölkə iqtisadiyyatının dəyişməz, sabit inkişaf dövrlərində dövlətin yerli maliyyə bazarlarından borc vəsaitlər təmin etməsi digər variantlardan daha əlverişlidir. Daxili borclar ümumilikdə dövlətin sahib olduğu borcların əsas hissəsini təşkil edir. Çünki dövlət, qısamüddətli maliyyə vəsaitlərinə olan ehtiyacını, əsasən, daxili borclar hesabına qarşılayır.

Dövlət borcu haqqında qanunvericilik AR Konstitusiyasından, “Büdcə sistemi haqqında” AR-nın qanunundan və respublikamızın bir sıra digər qanunvericilik aktlarından, habelə respublikamızın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq saziş və müqavilələrdən ibarətdir.

Daxili borc kimi qeyd olunan öhdəliklər özlərində əsas borc məbləği ilə birgə əvvəlcədən razılaşdırılmış faiz məbləğləri ödənilməklə qaytarılır. AR-nın “Büdcə sistemi haqqında” qanununa əsasən son səkkiz ildə Azərbaycan Respublikasının daxili borcları üzrə əsas borc və faiz ödənişləri aşağıdakı qrafiklə ətraflı izah edilmişdir:[41]

Diaqram 2.2. Azərbaycan Respublikasının 2011-2018- ci illər arası daxili borcları ilə bağlı əsas və borca xidmət ödənişlərinin həcmi

Qeyd: Qrafik Maliyyə Nazirliyinin məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur

Qrafikdən də göründüyü kimi daxili dövlət borcu üzrə ödəniş 2016-cı ildə daha nəzərə çarpandır. Borcların ödənilməsində gecikmənin baş verməsi faiz ödənişlərinin tərkibinə cərimə məbləğlərinin də daxil edilməsi ilə nəticələnə bilər. 2017- ci il bu səbəblərdən irəli gələrək faiz ödənişi əsas borc ödənişindən artıq olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası, əsasən aşağıda sadalanan məqsədlərlə əlaqədar daxili borclanmaya üz tutur:

- Dövlətin büdcə kəsirinin bağlanması, tədiyyə balansının balanslaşdırılması;
- Yerli investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi;
- Keçmiş müqavilələrə əsasən alınmış daxili dövlət borclarına xidmətlə əlaqədar olaraq;

- Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən əsas mal və xidmətlər üzrə idxalın maliyyələşdirilməsi məqsədilə.

Azərbaycan Respublikasının daxili dövlət borcunun əsas tərkib hissələri aşağıdakılardır:

-Dövlətin qısamüddətli istiqrazları;

-Dövlət daxili uduşlu istiqrazlar;

-Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının mərkəzləşdirilmiş kredit mənbələrinə əsasən silinmiş əsas borcunu ödəmək məqsədli dövlətin borc qiymətli kağızları;

-BUS bankın zəruri sərmayəyə olan tələbatını qarşılamaq məqsədilə buraxılan qiymətli kağızlar.

Yuxarıda sadalanan komponentlərlə yanaşı, keçmiş SSRİ dövründən qalan və əhaliyə qaytarılmamış əmanətlər də dövlətin daxili borcu sayılır.

Bütün dövlətlərdə borc vasitəsilə maliyyələşmə prosesləri borclanma siyasətlərinin prinsipləri əsasında həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının da borc öhdəlikləri ilə bağlı şərtləri əvvəlcədən konkret şəkildə müəyyən edilmişdir və borclar 35 ildən artıq müddətə alınə bilməz.

Azərbaycanın daxili borcu “Dövlət borcu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən respublika adından respublika rezidentlərilə bağlanmış müqavilələrdə qeyd olunmuş öhdəliklər üzrə borcların məcmusudur.

Digər ölkələrin borc münasibətlərinə nəzər salsaq görərik ki, bir təxminən bütün ölkələrin borclanma zərurətləri eynisəbəblərdən qaynaqlanır. Məsələn Türkiyə Respublikasının daxili borclanma meyli dövlətçilik siyasətinin təzahürü şəklində meydana gəlmişdir. Belə ki, Türkiyədə ilk dəfə 1933- cü ildə Fevzi Paşa-Diyarbakir dəmir yolunun inşası ilə bağlı xərclərin maliyyələşdirilməsi məqsədilə daxili borclanmaya üz tutulmuşdur. 1980- ci ildən etibarən isə, daxili borclanma liberallaşma

hərəkətlərinin nəticəsi olaraq, eyni zamanda yaşayış vasitələrinin struktur dəyişiklikləri ilə bağlı olaraq hökumətlər tərəfindən tez-tez üz tutulan maliyyələşmə mənbəsinə çevrilmişdir.

Dövlət borclarındakı artımın iqtisadiyyatın likvidlik qabiliyyətini azaltmasına paralel olaraq, faiz səviyyəsində artıma səbəb olur və bu təsir xüsusilə real sektor nöqtəyi- nəzərindən mühüm dərəcədə qeyri- qənaətbəxş təsirlər meydana gətirir. Davamlı şəkildə meydana gələn büdcə kəsirlərinin maliyyələşdirilməsi üçün əsasən qısamüddətli daxili borclanmadan istifadə, konsolidə edilmiş büdcə xərcləri içərisində faiz ödənişlərinə ayrılan payı artıraraq daxili borc-faiz arasında qalır. Türkiyənin 2017-ci ilin ortalarına olan daxili borcu 504.6 milyard lirə məbləğində hesablanmışdır.

Bu proseslər Rusiya iqtisadiyyatında da eynilik təşkil edir. Rusiya Mərkəzi Bankının məlumatlarına əsasən Rusiya Federasiyasının 2017-cı il üçün daxili bor-u 7 trilyon 247,1 milyard rubl olmuşdur. Rusiyanın daxili borcunun 5 trilyon 826, 738 milyard rublunu dövlət qiymətli kağızları, 1 trilyon 518,312 milyard rublunu isə Rusiya Federasiyasının valyutası ilə bağlı dövlət təminatı xərcləri təşkil etmişdir.

BVF-u ictimaiyyəti qazandığı təcrübəyə əsaslanaraq xəbər verir ki, aldığı ucuz kreditlərdən asılı olan Çin iqtisadiyyatı mümkün maliyyə böhranının təhlükəli zonasındadır. Çinin daxili borcu maliyyə böhranı dövründən 2016-cı ilin sonuna qədər 6 trilyon dollardan 28 trilyon dollara yüksələrək öz rekord nəticəsinə çatmışdır. Bu nəticə Çinin ÜDM- nin 235% kimi qiymətləndirilmişdir. Bununla bağlı olaraq BVF-nun analitikləri 2022-ci ilə qədər bu borcun artaraq ÜDM- nin təxminən 290% - nə bərabər olacağını proqnozlaşdırırlar. Bu məyus edici statistika ilə bağlı olaraq isə BVF Çinə ucuz kreditlər hesabına deyil daxili struktur islahatlarını davam etdirməklə daxili istehlakı stimullaşdırmağı tövsiyyə etmişdir. Heç bir şübhə yoxdur ki, dövlətin daxili borclarla bağlı problemlər yaşaması, onun xarici kreditorlarla da problem yaşamasına gətirib çıxaracaqdır.

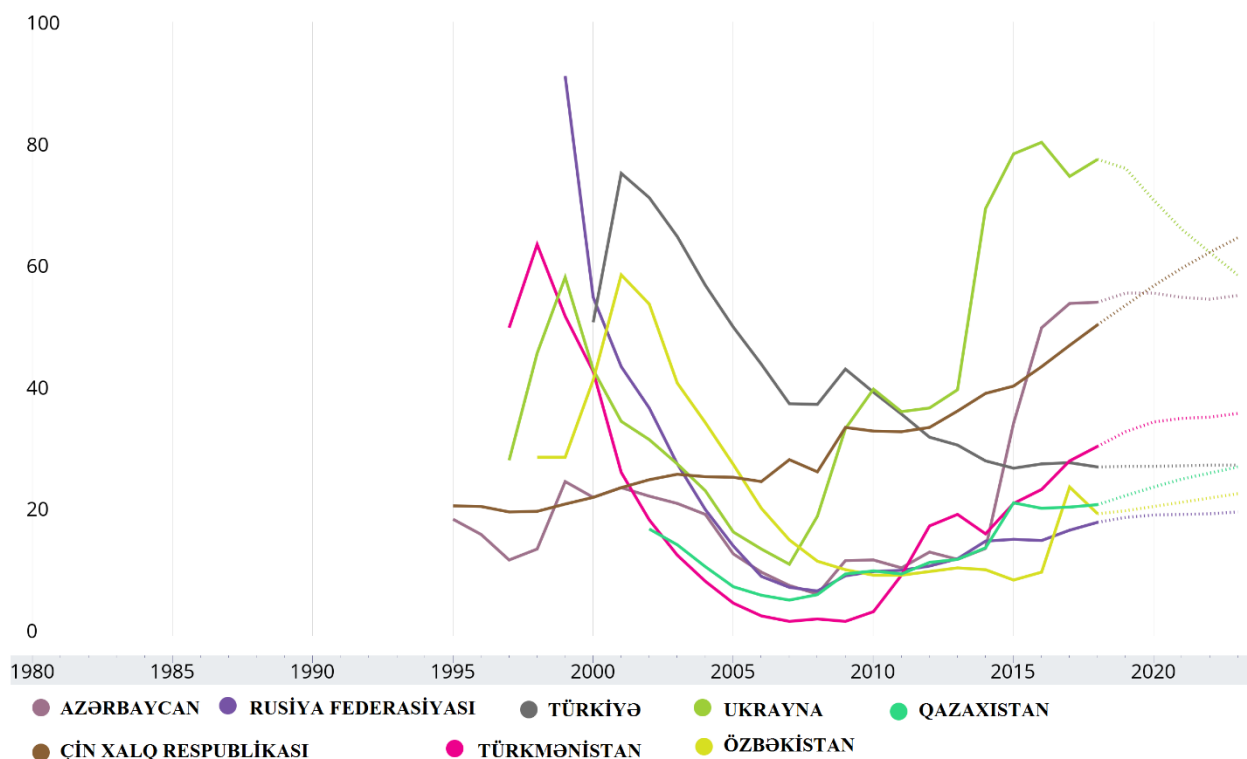

Diagram 2.3 Ölkələrin dövlət borclarının dinamikası (BVF)

2.3 Dövlətin xarici borcları və onun formaları

İnkişaf etməkdə olan ölkələr istehsal və gəlir imkanları baxımından iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirmək üçün kifayət qədər resursa sahib deyildir. Dövlət büdcəsinin kəsirinin və tədiyyə balansındakı mənfi saldonun artması bu ölkələri məcburi şəkildə xarici borclanmaya yönəltmişdir. İEOÖ-də xarici borcların kifayət qədər effektiv idarə olunmaması bir sıra problem və böhranlara gətirib çıxarmışdır.

Dövlətlər öz perspektivləri ilə əlaqəli planlarını və cari xərclərini maliyyələşdirilməsi üçün müxtəlif maliyyə vasitələrindən istifadə etməli olur ki bu minvalla onlar vergitutma, emissiya, daxili və xarici borc mənbələrindən yararlanırlar. Xarici borclar xarici ölkə mənbələrindən təmin edilən geri ödənişlər əsnasında milli gəlir

səviyyəsində artırıcı və ya azaldıcı təsir göstərən və beynəlxalq əlaqələrdən qaynaqlanan bir ölkədən digərinə edilən maliyyə transferidir.

Dövlətin xarici subyektlərdən borc almasına təşviq edən səbəblərin başında dövlətin əmanətlərinin qeyri-adekvatlığı gəlir. İkinci dərəcəli səbəblər kimi isə aşağıda sadalanan səbəblər qəbul olunur:

- Dövlətin öz investisiya bazarından borc alma imkanının olmaması;
- Xarici iqtisadi əlaqələrini inkişaf etdirməsi üçün dövlətin valyutaya olan ehtiyacı;
- Milli valyutanın qorunması məqsədi ilə zəruri ehtiyatların axtarılması;
- Inkişaf etmiş ölkələrdən borcalma faizinin aşağı səviyyəsi;
- İEO- in İEOÖ-i borc almağa məcbur etmələri və s.

Xarici dövlət borcu da geri ödənilmə müddətinə görə, alınma mənbəyinə görə qruplaşdırılır. Ödənilmə müddətinə görə 1ildən 5 ilədək alınan xarici borclar əsasən ortamüddətli , 5 ildən artıq olanlar isə uzunmüddətli borclar adlandırılır. Xarici borcun bu formasına iqtisadi inkişafın borc maliyyələşdirilməsi üçün müraciət edilir.

Alınma mənbəyinə görə isə xarici borcların aşağıdakı dörd forması fərqləndirilir:

1. Dövlətlərarası xarici borclanma;
2. Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya bankı kimi beynəlxalq təşkilatlardan borclanma;
3. Maliyyə bazarlarından istiqraz ixracı qarşılığında borclanma;
4. Xarici banklara borclanma.

İqtisadiyyatın inkişafının ilkin mərhələlərində xarici maliyyə qaynaqlarının istifadəsi faydalı ola bilər. Lakin inkişafın davamlı və səmərəli olması üçün daxili maliyyələşmə mənbələrinin artırılması lazımdır. Alınmış xarici borclar dövlətin məqsədlərinə uyğun şəkildə istifadə edilərsə, bu ölkəyə valyuta daxilolmaları gətirəcək və gəlirlər düzgün investisiyalara yönəldilərsə bu borclar özləri özlərini maliyyələşdirmiş olar. Əks halda, borcun geri ödənmə tarixi gəldiyi zaman onun ödənilməsi üçün maliyyə mənbəyi tapılmayacağı üçün borcun ödənilməsi yenidən

borcalınması ilə gerçəkləşəcəkdir. Bəhz etdiyimiz bu məsələ isə dövlətin borcyükünü artıran ən əsas amillərdəndir.

Xarici dövlət borcunun geriye ödənilə bilməsi bir sıra amillərdən asılıdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- Faizdən kənar cari hesab balansı;
- Real faiz dərəcələri;
- ÜDM-un artım tempi;
- Xarici borcun ilkin səviyyəsi.

Xarici borclar bu növ borclanmaya müraciət edən ölkələr nöqtəyi-nəzərindən iki qrupda toplanır:

- Milli valyutası ilə borc alan ölkələr (ABŞ, İngiltərə, Fransa, Yaponiya kimi inkişaf etmiş ölkələr);

- Digər valyuta ilə borclanan ölkələr (Türkiyə, Argentina, Braziliya, Rusiya).

Milli valyutası ilə borc alan ölkə iqtisadiyyatları üçün ideal valyuta rejimi sərbəst dəyişkən məzənnə rejimidir. Çünki belə olan halda, valyuta məzənnəsindən asılı olmayaraq borcyükü artmır. Xarici valyutalar ilə borclanan ölkələr üçün ideal məzənnə rejimi isə idarə edilən elastik məzənnə rejimidir.

Hər bir ölkə dövlət borcu alarkən qarşılıqlı razılaşma əsasında müqavilələr bağlayırlar. Bağlanmış müqavilələrin hər birində aşağıdakı standartlaşmış beş əsas faktor nəzərə alınmalıdır və bu faktorların olması məcburidir:

1. Borclanma mexanizmləri: alınmış borc vəsaitin həcmi, reallaşma mexanizmi, geri ödəmə mexanizmi, faiz yükü;
2. Qoruyucu maddələr: öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilə bilməməsi halında tərəflərin hərəkətlərinə dair şərtlər və zəmanətlər;
3. Şərtlərdə dəyişmə: faiz yüklərinin dəyişən şərtlərə görə necə tənzimlənməsi müəyyənləşdirilir;

4. Kreditorlararası əlaqələr: birdən artıq kreditor olduqda və kredit hovuz prinsipi əsasında təmin edilirsə, onlar arasındakı əlaqə və məsuliyyətlər müəyyənləşdirilir;

5. Hüquqi müraciət edilənlər: müqavilə şərtlərinə riayət olunmadığı hallarda hüquqi müraciət və haqq axtarma subyektləri müqavilədə qeyd olunur.

Yüksək miqdarda xarici borca sahib olması ölkədə iqtisadi böhranı sürətləndirə bilər. Maliyyə bazarları ölkənin almış olduğu borcları geri qaytarma imkanının olmadığı yəqin etdikdə, növbəti borcun alınmasının mümkünsüz və ya bahalı olacağını biləcəkdir. Nəticədə, iqtisadiyyat özünü kredit çatışmazlığı səbəbindən boğulmuş vəziyyətdə tapacaqdır.

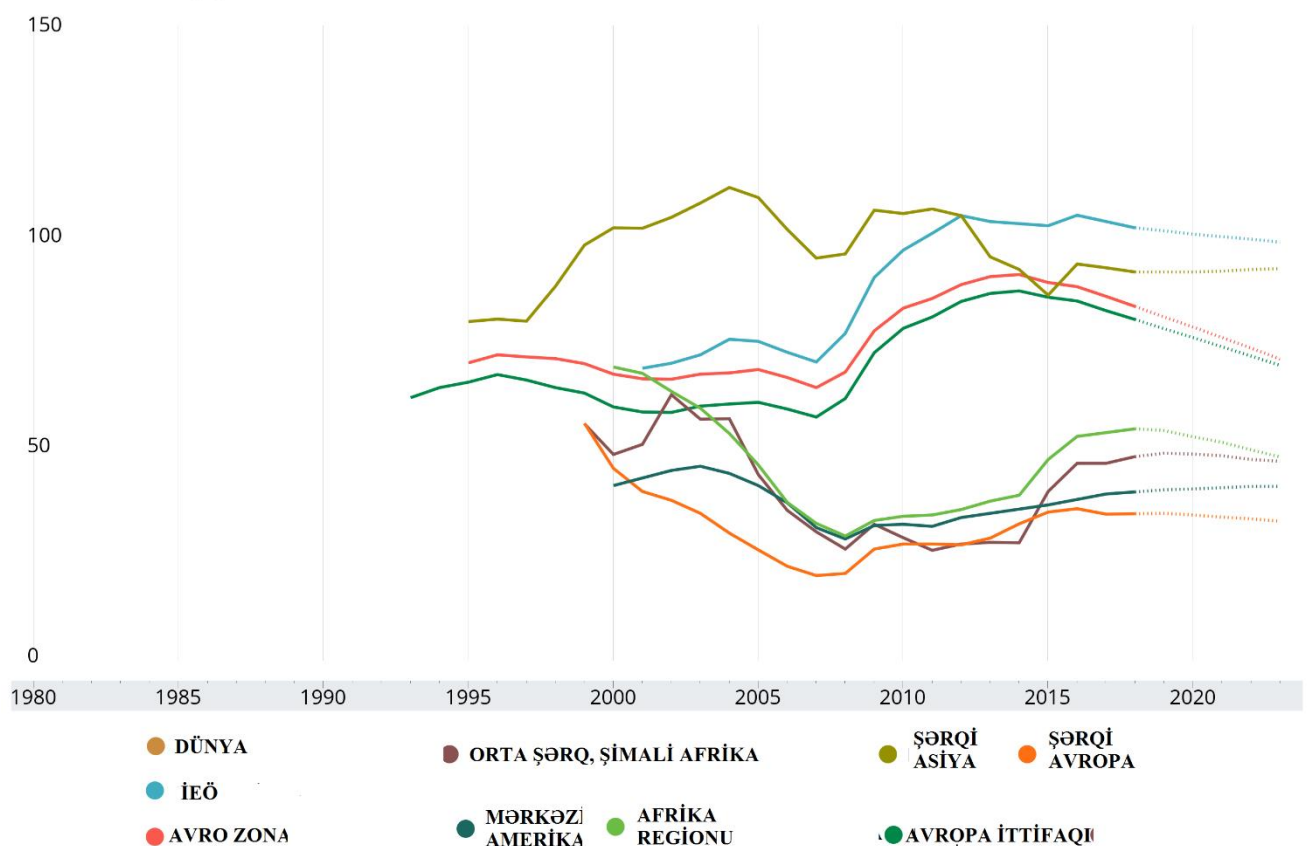

Diagram 2.4. Regionlarüzrə ÜXB borc dinamikası

Mənbə: BVF, 2018 aprel

Davamlı xarici borc dövlətin xarici borcunun bütün öhdəliklərinə borcların üst-üstə yığılmaması şərt ilə xidmət edilməsi və borcun ödənilmə cədvəlində dəyişiklik etmək və ya onun ləğv edilməsi iqtisadiyyatın müəyyən qədər inkişafına imkan yaratmış olur. Az gəlirli ölkələrin bu məqsədə nail olmalarına kömək etmək məqsədi ilə BVF və Dünya Bankı 2005-ci ildə vəziyyəti periodik olaraq qiymətləndirmək və mümkün riskləri idarə edə bilmək üçün tövsiyyələr hazırlanması ilə əlaqədar Borc Davamlılığı Sistemini yaratdı.

Xarici borcları ifadə və müqayisə etmək məqsədi ilə istifadə olunan əsas göstərici Ümumi Xarici Borc (ÜXB) əmsalıdır. BVF və Dünya bankı bu əmsala belə tərif vermişdir: gələcəkdə müəyyən olunmuş vaxtda ödənilməli olan aktual, cari və öhdəliklərin faizləri və ya əsas borcu üzrə ödəniş tələb edən, iqtisadiyyatın rezidentləri tərəfindən qeyri-rezidentlərdən alınmış borcların ödənilməmiş hissəsinin məcmusudur.

Bəzi ölkələr, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün hökumətlərin borcları həmin hökumətlərin vergi gəlirləri və milli ümumi daxili məhsul əsasında formalaşan ödəmə qabiliyyətini aşırı bilər. Hökumət cəlb etdiyi fondları yoxsulluğun azaldılması, iş yerlərinin yaradılması, infrastrukturun yaxşılaşdırılması, təhsil və sairə sərf etməklə uzunmüddətli artımı təmin edir, hansı ki, bəzən bu gələcəkdə borcların aşağı səviyyəsinə gətirib çıxara bilər. Lakin, kredit ödənişlərinin yükü bu faydalı xərclərin reallaşdırılmasını qeyri-mümkün edir. Bundan əlavə, bəzən borclar hakimiyyətdə olmayan rejimlər tərəfindən alındığından, kredit ödənişlərinin yükü növbəti rəhbərliyə düşür. Belə vəziyyətlə rastlaşan yeni hakimiyyət kreditləri yenidən təşkil etməklə və ödəmə müddətlərini daha da uzatmaqla həll etməli olurlar. Buna baxmayaraq inkişaf etməkdə olan dövlətlər üçün həmin borcların ləğvi adətən daha aktualdır.

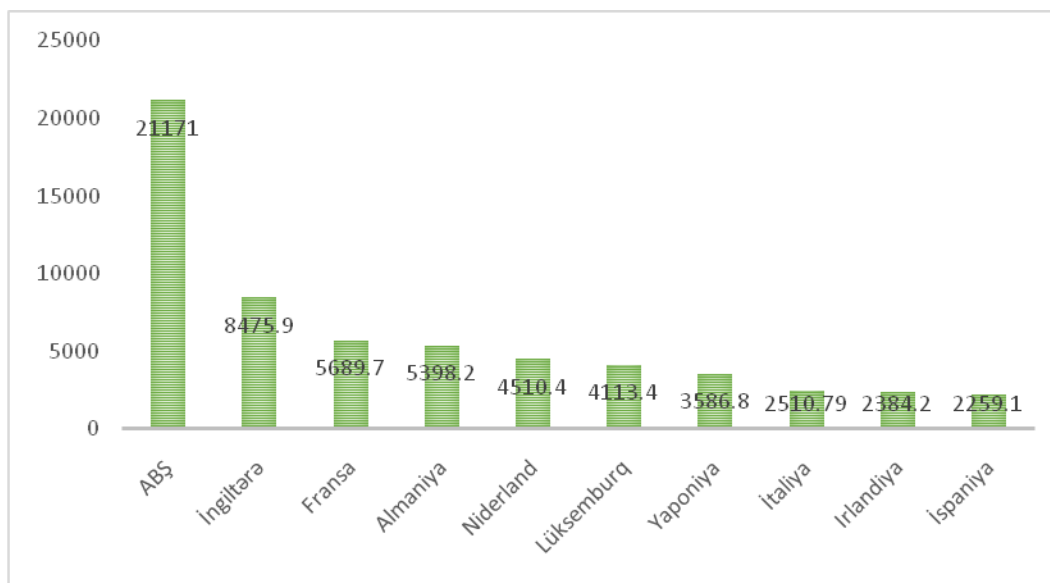

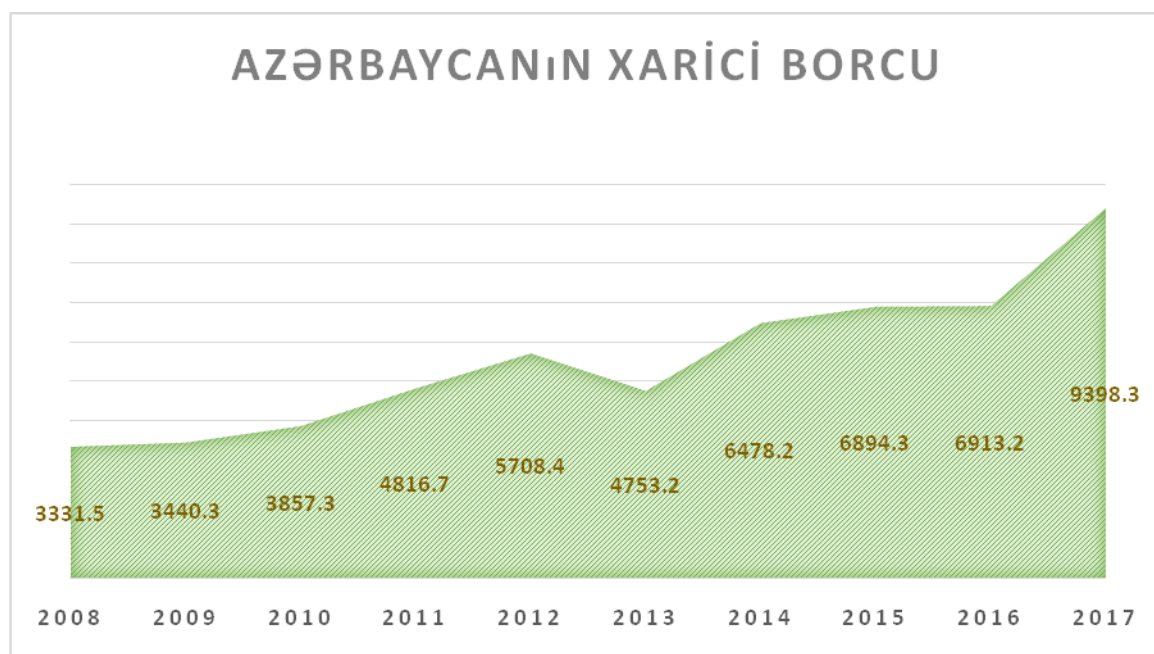
Diagram 2.5. Dünya ölkələrinin xarici borcları(mlrd ABŞ dolları)

Mənbə: <https://www.imf.org>

Ümumiyyətlə dövlət borcunun ÜDM-a nisbəti investorların ölkənin gələcək borclarını ödəmə qabiliyyətini proqnozlaşdırmaları və məqsədəuyğun investisiya qoyuluşu həyata keçirə bilmələri üçün önəmlidir. Ölkələrin kreditləri geri qaytarma qabiliyyətlərini analiz edən bir neçə reyting agentlikləri fəaliyyət göstərir. Reyting şirkətlər içərisində ən tanınmışları “Standard and Poor’s” , “Moody’s” , “Fitch”, “Dominion Bond Rating Service (DBRS)” hesab edilir. Kredit reytinglərinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində “Böyük üçlük” hesab edilən S&P, Moody’s və Fitch agentlikləri 95% ölkələrin reytinglərini idarə edən yüksək səviyyəli industriyadır. [36, 37] Bu şirkətlərinin analizlərinə görə Niderland, Lixtenşteyn, Lüksemburq, Almaniya, İsveçrə, Lüksemburq, Danimarka “100” balla qiymətləndirilmişdir. Puerto Riko isə “0” balla ən zəif reytingə malikdir. Bundan başqa Qrenada defolt vəziyyətindədir. Azərbaycan Respublikası “55” balla qiymətləndirilmişdir.

Son illərdə, xüsusən də böyük tənəzzül dövrü zamanı və onun sonrasında bir çox ölkələrdə dövlət borcu kəskin sürətdə artmışdır. BVF-nun PEW Araşdırma Mərkəzinin məlumatına əsasən global miqyasda dövlət borclarının ümumi həcmi 63,1 trilyon ABŞ dollarını keçmişdir. 2018- ci ilin sonu üçün bu göstərici 71,3 trilyon həddinə çatacağı və

sözügedən göstəricinin qlobal maliyyə böhranından bu vaxta qədər gerçəkləşən 30,7 trilyon dollarlıq artımının yeni “qırılma nöqtəsi”-ndən xəbər verir. Proqnoz olunan gəlir səviyyəsinin 86,80 trilyon dollar olması brutto borcun milli gəlirə nisbəti il sonuna 82,2

faiz olması gözlənilir.

Diagram 2.6. Azərbaycan Respublikasının xarici borc dinamikası (mln manat)

Mənbə: <http://www.maliyye.gov.az>

Dövlətlərin xarici borclarının iki forması bir birindən fərqləndirilir:

- Cari borclar;
- Ümumi dövlət borcu

Cari dövlət borcu dedikdə, cari ildə ödənilməli olan, ümumi dövlət borcu dedikdə isə bir neçə il öncə alınmış, lakin ödənilməmiş və faizlərlə birlikdə yığılmış, sonrakı illərdə ödənilməli olan borclar nəzərdə tutulur.

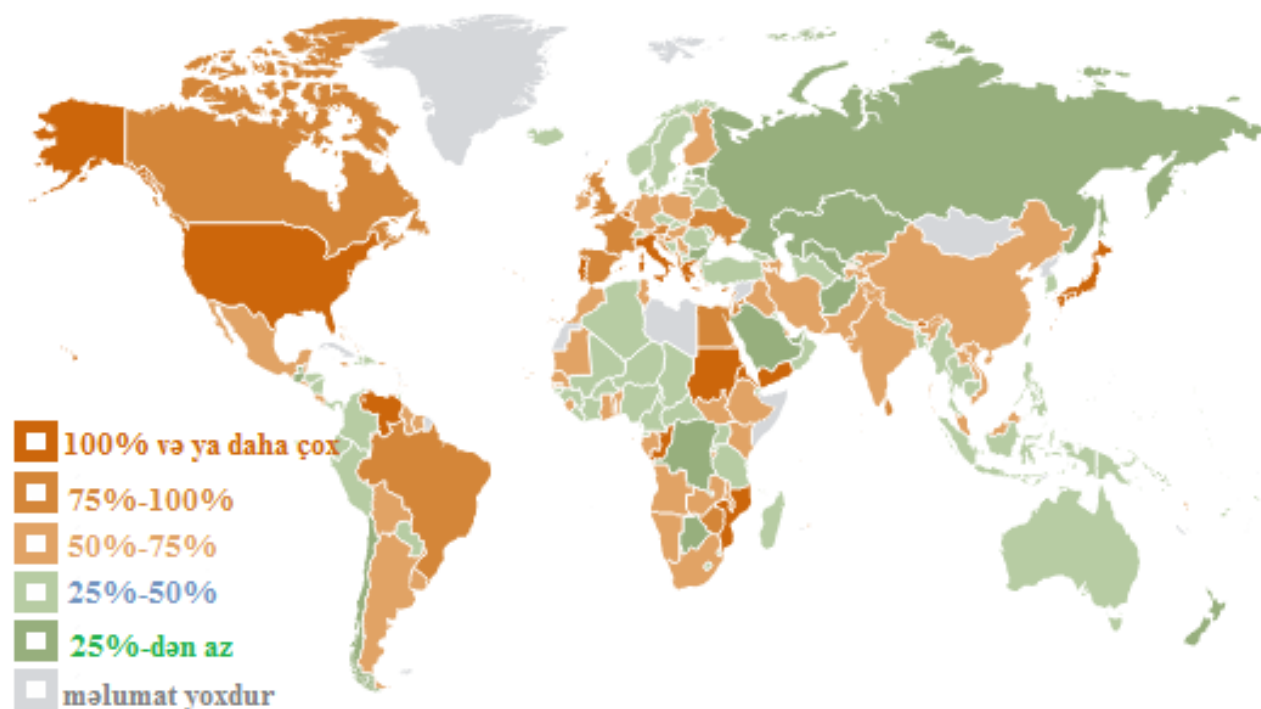
Dövlətlərin xarici borcunun qiymətləndirilməsi üçün iqtisadi və maliyyə sahəsinin mütəxəssisləri xarici kredit borcları ilə borclu ölkənin mal və xidmətlərin istehsalından il ərzində qazandığı vəsaitin ümumi məbləğini əks etdirən makroiqtisadi göstəricidən – ÜDM-dən istifadə edirlər. Bilirik ki, borclar ölkəni həm iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən asılı hala sala bilər. Bu ümumi borc göstəricilərinin səviyyəsi ilə müəyyən olunur:

1. Ölkənin bütün öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirə bilmə qabiliyyəti- yəni ödəmə qabiliyyəti , o cümlədən:
 - ixrac mallarından asılılıq;
 - dövlətin ÜDM-u ilə əlaqəsi (yəni ev təsərrüfatlarının əsas bazası);
 - borc öhdəliklərinin dövlət büdcəsinin gəlirləri hesabına ödənilməsi.
2. Mövcud malları, məsələn qiymətli kağızları qısa müddət ərzində bazar qiymətinə satılma qabiliyyəti , yəni likvidlik nəzərə alınmaqla:
 - borc öhdəliyi (qısamüddətli və ya uzunmüddətli);
 - borc öhdəliklərinin ödənilməməsi riskinə nəzarət.
3. Dövlət sektorunun göstəriciləri, yəni:
 - Vergi gəlirlərinin dövlət borcuna təsiri;
 - xarici valyutaların məzənnəsindəki dəyişikliklər

Yuxarıda qeyd olunmuş göstəricilər hesabına iqtisadiyyatın bütün sahələrinin borclu olduğu ölkələrə olan borclarını nə qədər tez zamanda qaytaracağını hesablamaq mümkündür. Ölkə idxalının ixraca olan nisbətinin 200%- ə bərabər olması borcların təhlükəsizlik səviyyəsi kimi qiymətləndirilir. Əgər bu nisbət 275%- dən çox olarsa ümitsiz borc kimi qismən silinə bilər.

BVF- u münasibəti yerli ÜDM- a nəzərən qiymətləndirdikdə isə təhlükəsizlik səviyyəsini ÜDM- un 60% səviyyəsində, Dünya Bankı isə ÜDM- nin 80-100% səviyyəsində nəzərdə tutur. Bu həddin aşılması, dünyanın digər ölkələrindən alınmış borcların geri ödənilməsinin əlavə cəlb edilən resurslar hesabına həyata keçirilməsini

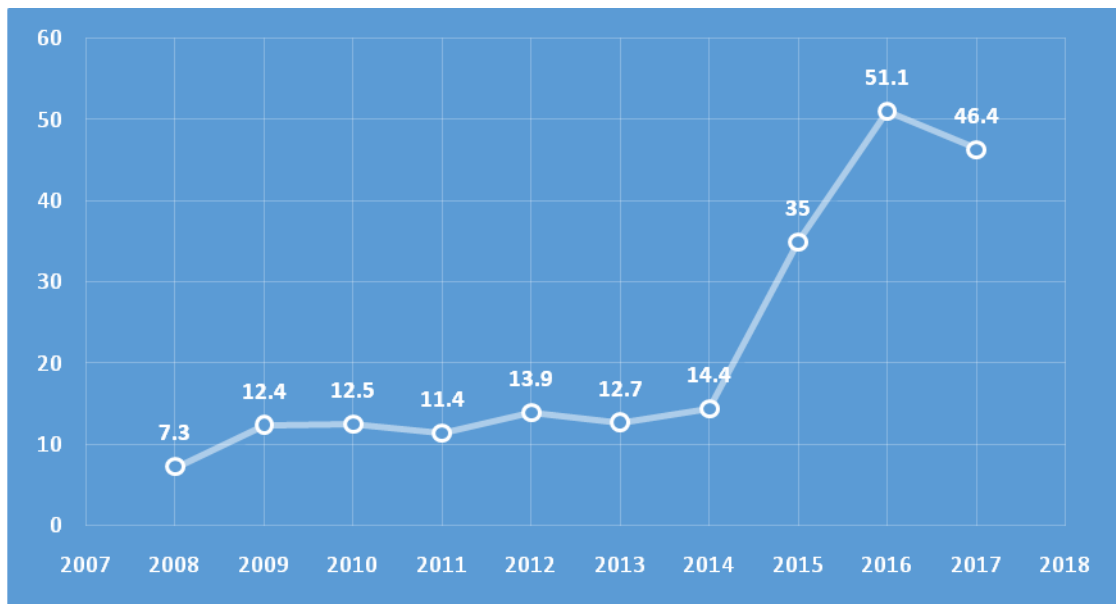
bildirir. Dövlət daxili tələbatın qarşılınması məqsədilə mal və xidmət istehsalı əvəzinə, ixrac üçün istehsal etməyə başlayır.

Şəkil. 2.7: Dünya ölkələri üzrə ümumi dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti

Mənbə: BVF, 2018

2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının dövlət borcunun ÜDM-a nisbəti üçün 46,4% həddində hesablanmışdır. 1995-ci ildən 2017-ci ilə qədər orta hesabla qeyd etsək 19,3 % təşkil etmişdir. Bu göstəricinin ən yüksək həddi 2016- cı, ən aşağı həddi isə 2008-ci ildə qeydə alınmışdır. 2008-ci ildən etibarən dövlət borcunun ÜDM-a nisbəti nəticələrinin səviyyəsi aşağıdakı diaqramda öz əksini tapmışdır.(Qrafik 2.8)

Qrafik.2.8.Azərbaycan Respublikasının xarici borclarının onun ÜDM-a nisbəti (%)

Qeyd: BVF-nun məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Borc ödənişlərinin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı faizlər də nəzərə alınmalıdır:

- öhdəliklərin səviyyəsi (bu bir sıra güzəştli şərtlərlə bağlı ola bilər);
- xarici kapital bazarının açıqlıq dərəcəsi;
- real məzənnə rejimi;
- iqtisadi böhranın baş vermə ehtimalı.

Ölkənin beynəlxalq ehtiyatlarından istifadəsində məhdudiyyət varsa, burada borcların geri ödəmə qabiliyyətindən söz belə gedə bilməz. Bu səbəbdən də İEOÖ- lərin bir çoxu borcları ödənilməsində əziyyət çəkir. Xarici borcların ödənilməsi üçün ölkə daxili istehsalıdan əldə etdiyi gəlirlərini istifadə etdiyindən öz fəaliyyəti ilə bağlı olan cari xərclərinin qarşılanması üçün yeni kredit resurslarından istifadə etməli olur.

Dövlətlər arasında siyasi münasibətinin dəyişməsi, kredit öhdəliklərinin, onlara xidmət edilməsi xərclərinin ölkənin iqtisadi vəziyyətinə təsiri, alınan vəsaitlərin səmərəsiz istifadəsi kreditin ölkələr üçün faydasız olduğu kimi görünə bilər. Lakin iqtisadiyyat və maliyyə mütəxəssisləri xarici kreditlərdə müsbət cəhətlər də tapırlar:

- hər hansı bir borc verən ölkənin iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmış olur;
- xarici kapital axını iqtisadiyyatın müəyyən sahələrinin inkişafına kömək edir (məsələn, nəqliyyat, energetika və s...);
- dövlətin ümumi büdcəsini bərpa edir (büdcə kəsirlərinin aradan qaldırılması ilə)

Dövlətin iqtisadi potensialının artırılması, ölkə daxili rifahın artmasında xarici borcların hesabına baş tutursa, inkişafa meyl göstərən iqtisadiyyat üçün borclarının olması problem yaratmayacaqdır. Lakin bu borcların müsbət aspektləri yalnız borc vəsaitlərinin effektiv yerləşdirilməsi halında işə düşür.

III Fəsil. Dövlət borcunun idarə edilməsi və menecmenti

3.1 Dövlət borcunun maliyyə menecmentinin mahiyyəti

Daxili və xarici borcunun olması avtomatik olaraq dövlətin onu idarəetmə öhdəliyinin yaranması deməkdir. Bu səbəbdən də dövlət borcunun idarə edilməsi dedikdə dövlətin xarici borcuna xidmətin həcmi, strukturunu və dəyərini tənzimləmək üçün səlahiyyətli orqanların qismində hökumət hərəkətlərinin ümumi hissəsi başa düşülür. Dövlət borcunun idarə edilməsi dedikdə yalnız borcun geri ödənilməsinə deyil, həm də müxtəlif üsullardan istifadə edərək borcların azaldılması planlarının işlənilib hazırlanması və eyni zamanda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Dövlət borcunun idarə olunması dedikdə, dövlətin borclarının həcmi, strukturunu və xərclərini tənzimləmək üçün dövlətin səlahiyyətli orqanları tərəfindən icra edilən hərəkətlərin ümumi hissəsi başa düşülür.

Dövlət borclarının maliyyə menecmenti- mövcud borc öhdəliklərinin ödənilməsi, onlara xidmət göstərilməsi, gələcək borcların proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması, kreditlərin cəlb olunması, yerləşdirilməsi və dövlət kredit bazarının tənzimlənməsi ilə bağlı bir sıra fəaliyyətlərdən ibarətdir.

Stabil iqtisadi vəziyyətin hökm sürdüyü ölkələrdə dövlət borclarının maliyyə menecmenti aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- Hər bir kreditorla bağlı borcun nominal məbləğinin vaxtında və tam şəkildə ödənilməsi, bağlanmış müqavilələrin şərtləri və kreditlərin yerləşdirilməsi ilə nəzərdə tutulmuş faiz, komissiya haqlarının və digər ödənişlərin həyata keçirilməsini;
- Müvafiq büdcənin gəlir və xərclərinin proqnozlaşdırılan nisbətinə uyğun kreditlərin cəlb olunmasının proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması. Eyni zamanda dövlətin gələcək inkişafı üçün borc öhdəliklərinin artırılmasının mümkün nəticələrinin düzgün qiymətləndirilməsi vacibdir. Bu mərhələdə dövlət

borcunu xarakterizə edən göstəricilərin proqnozlaşdırılması, borca xidmət məbləğlərinin minimallaşdırılması üçün yollar tapmaq;

- Dövlət borcunun təhlil edilməsi;
- Dövlət borcunun tənzimlənməsi institusional, texniki və iqtisadi səviyyədə həyata keçirilə bilər. Borcların idarə olunmasının institusional aspekti bu sahədə qanunvericilik aktlarının hazırlanması, köhnə qanun və sənədlərə yenidən baxılması ilə qanunvericilik tənzimləməsidir. Texniki tənzimləmə yerləşdirilən qiymətli kağızların ödəmə, səmərəlilik və digər parametrlərindəki dəyişikliklərlə bağlıdır. Borcun iqtisadi tənzimləməsi, müəyyən bir makroiqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi hesabına göstəricilərin dövlət borcunun həcmindəki dəyişiklərdə təzahür edir.

Hər bir anlayışın əsas, başlıca və müəyyənedici tərəf, inkişaf meyilləri onun mahiyyətində gizlidir. Mahiyyətin zahiri deyil, dərin və daxili xarakter daşdığını nəzərə alaraq dövlət borcunun maliyyə menecmenti mövhumunun mahiyyətini anlamaq üçün onu geniş və dar mənada izah etmək zərurəti yaranır.

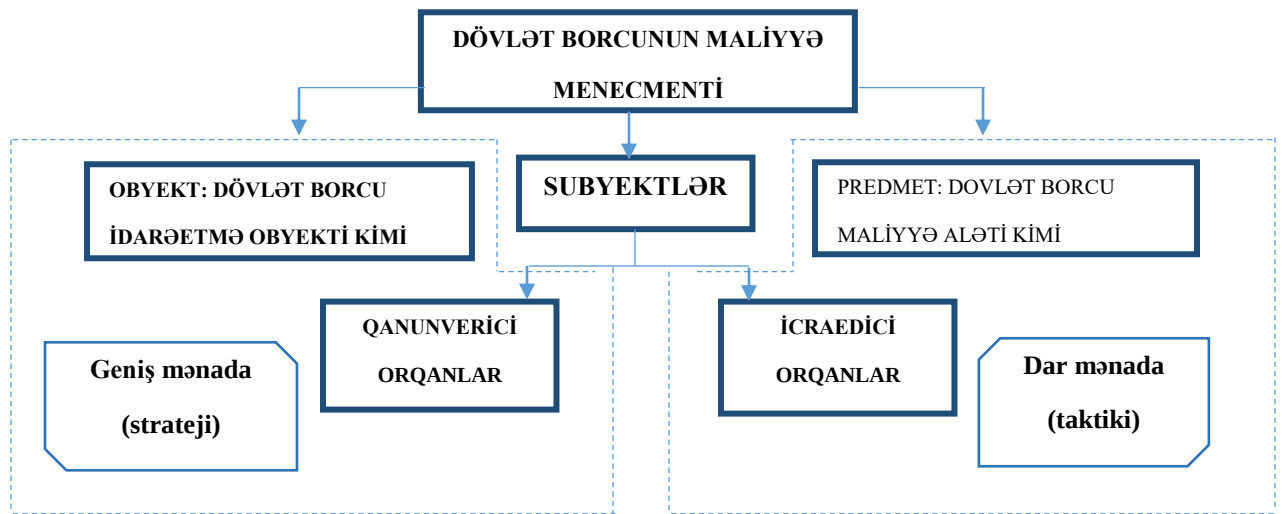
Dövlət borcunun maliyyə menecmenti geniş mənada borc alan kimi dövlətin iqtisadi siyasət istiqamətlərindən biri kimi formalaşmasıdır. Geniş-strateji mənada borc menecmenti aşağıda sadalanan dörd bənd ilə izah oluna bilər:

1. Qanunverici orqanların simasında daxili və xarici dövlət borcuna yönəlmiş iqtisadi siyasətin qurulması;
2. Büdcə kəsirinin səviyyəsinin müəyyən edilməsi və ona uyğun kreditlərin cəlb olunması yolu ilə dövlət borcu sərhədlərinin müəyyən olunması;
3. Borcların mikro və makroiqtisadi göstəricilər üzərindəki təsirinin əsas istiqamətlərinin və hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi;
4. Dövlət borcları ilə bağlı dövlət proqramlarının maliyyələşdirilməsi ehtimalı və onun məqsədəuyğun formalaşdırılması.

Dövlət borcu və onun yuxarı həddi qanunvericilik orqanları tərəfindən

müəyyən edilir və icra hakimiyyəti tərəfindən həyata keçirilir.

Dövlət borcunun maliyyə menecmenti dar mənada dövlət üçün borc öhdəliklərinin cəlb edilməsi, onların uyğun yerləşdirilməsi, dövlət borcunun qaytarılması və yenidən maliyyələndirilməsi, habelə dövlətin qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi ilə bağlı fəaliyyətlərin məcmusudur. Bu proses, əsasən, Maliyyə Nazirliyi və Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir.

Qrafik 3.1. Dövlət borcunun maliyyə menecmentinin strukturu: strateji və taktiki

Dövlət borcunun menecmenti prosesi özündə dövlət borc öhdəliklərinin yerləşdirilməsi şərtlərini və qaydasını müəyyənləşdirməklə dövlətin öhdəliklərinin planlaşdırılması, kreditlərin cəlb olunması, onların faiz ödənişləri, yenidən maliyyələşdirmə və borc ödənişləri ilə bağlı əməliyyatların həyata keçirilməsi yolu ilə borc xidməti, vaxtı keçmiş borclarla bağlı şərtlərin dəyişdirilməsi və dövlət borcuna nəzarət kimi funksional elementləri ehtiva edir. Dövlət borcunun yenidən maliyyələşdirilməsi köhnə dövlət borcunun bağlanması məqsədilə yeni kreditlərin cəlb edilməsi prosesidir.

Dövlətin daxili və xarici borclarının miqdarının məqbul səviyyədə saxlanılması dövlət borcunun menecmentində önəmli hissəsidir və praktikada onun həyata

keçirilməsi bir sıra məhdudiyyətlərlə - xüsusilə də, büdcə kriteriyaları və vahid valyutalı birliyə daxil olmaq istəyən ölkələr üçün - həyata keçirilir . Buna misal olaraq, 1993- cü ildə Maastrix sazişi əsasında təsis edilmiş Avropa İttifaqına üzv olan ölkələrin üzləşdiyi kriteriyaları qeyd edə bilərik. Kriteriyalara görə dövlətin ümumi borclarının miqdarının ölkənin ÜDM-nun 60%-dən və faktiki büdcə kəsirinin 3%-dən çox olarsa, dövlətlər Aİ-nin cəriməsi ilə qarşılaşma ehtimalı ortaya çıxır. Eyni zamanda, iqtisadiyyatda “ağır tənəzzül” hökm sürdüyü anlarda belə cərimə tətbiqinin büdcə kəsirini artıracağı da şübhəsizdir.

Dünya praktikasına nəzər salsaq, Rusiyada bütün dövlət orqanlarının borclanma fəaliyyətləri bir çox qanuni məhdudiyyətlərlə tənzimləndiyini görürük. Beləliklə, Rusiya Federasiyası Federal Büdcə Qanunu, dövlət və bələdiyyə borclarının sərhədlərini, borcun geri ödənilməsi məsrəflərini, daxili və xarici borclanma proqramlarını inkişaf etdirmək və təsdiqləmək ehtiyacını, büdcə kəsirlərinin sərhədlərini müəyyən etmiş olur. Daxili və xarici borc limitləri illik olmaqla, hər idarə etmə səviyyəsindəki qanunlar və büdcə ilə bağlı qərarlarla müəyyən olunur.

Respublikamızda da dövlətin büdcə sistemi ilə bağlı qərarlar , cari ilin xərcləri və gəlirləri müəyyən edilib müzakirə olunduqdan sonra növbəti il üçün cəlb ediləcək daxili və xarici kreditlərin sərhədləri müəyyən olunur, istifadə olunma istiqamətləri AR prezidenti tərəfindən təsdiqlənir.

2018- ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən MM Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il dövlət gəlirləri məbləğini 20 127 mln. manat, xərcləri isə 21 047 mln. manat həcmində, eyni zamanda bu gəlirlərin 19 473, 7 mln. manatı mərkəzləşdirilmiş, 653,3 mln. manatı isə yerli gəlirlər, xərclərin 20 353, 01 mln. manatı mərkəzləşdirilmiş 723,9 mln. manatı isə yerli xərclər şəklində təsdiq edilmişdir. 2018-ci il üçün daxili dövlət borclanmasının yuxarı sərhəddi 700 mln. manat, xarici dövlət borclanmasının yuxarı sərhəddi isə 2 150 mln. manat olmaqla təsdiq

edilmişdir. İl ərzində dövlət tərəfindən veriləcək zamanətlərin limiti isə 4 000 mln. həddində təsdiqlənmişdir [3; 42].

2017-ci ilin göstəriciləri ilə müqayisədə dövlət gəlirləri 3 872 mln. manat, dövlət xərcləri isə 4147 mln. manat artmışdır. Bu göstəricilərin müqayisəsindən görünür ki 2018-ci ilin büdcə kəsiri də təxminən 275 mln. manat məbləğində artmışdır. Dövlətin 2017-ci il üçün müəyyən etdiyi xarici borcun yuxarı sərhəddi 1 000 mln. manat, daxili borc üçün nəzərdə tutulan hədd isə 500 mln. manat olmuşdur.

Riyazi nöqtəyi-nəzərdən dövlət borcu baş vermiş bütün illik büdcə kəsirlərinin cəmi kimi təyin olunur. Dövlətin büdcə kəsirinin borclar hesabına maliyyələşdirildikdən sonra hələ də ödənilməmiş borcların məcmusu dövlət borcları kimi qeydə alınır.

Dövlətin borc davamlılığı göstəricisi bütün borclu dövlətlər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İngilis iqtisadçısı A.Panaqariya (2008) büdcə kəsirinin böyümə faizinin ÜDM- nin artım faizi ilə tam örtülməməsini dövlət borclarının yaranmasının əsas səbəbi kimi görür və onun riyazi analizi əsasında tərtib olunmuş bərabərliklər vasitəsilə dövlətin borc davamlılığının müəyyən edilməsi mümkündür:

$$t \text{ dövrü üçün borc} = (t-1) \text{ dövrü borcu} + D \quad (1);$$

Burada, D- t dövrü üçün qeydə alınan büdcə kəsiridir.

$$D = \text{ilkin büdcə kəsiri} + \text{faiz ödənişləri} \quad (2) ;$$

$$t \text{ dövrü üçün \% ödənişləri} = (t-1) \text{ dövrünün \% dərəcəsi (r)} * (t-1) \text{ dövrünün borcu} \quad (3);$$

3-cü bərabərliyə əsasən:

$$t \text{ dövrünə borc səviyyəsi} = (t-1) \text{ dövrü borc səviyyəsi} + \text{keçmiş büdcə kəsiri} + (t-1) \text{ dövrünün \% dərəcəsi} \quad (4);$$

4- cü bərabərliyin hər tərəfini cari ilin ÜDM-na bölməklə alırıq:

$$bt = \frac{t \text{ dövrü üçün borc səviyyəsi}}{t \text{ dövrü ÜDM-i}} + pd + r \frac{(t-1) \text{ dövrü büdcə kəsiri}}{t \text{ dövrü ÜDM-i}} \quad (5) ;$$

5- ci bərabərlikdə, bt - dövlət borcunun ÜDM-a nisbəti əmsalı;

pd - keçmiş büdcə kəsirinin ÜDM-a nisbəti əmsalı;

r - $(t-1)$ dövrü üçün %- dərəcələridir.

ÜDM-nın artım əmsalını g ilə işarə etsək,

$$\dot{U}DM_t = \dot{U}DM_{(t-1)} * (1+g) \quad (6); \text{ bərabərliyini alırıq.}$$

Beləliklə:

$$bt = \frac{b(t-1)}{(1+g)} + pd + r * \frac{b(t-1)}{(1+g)} \quad (7);$$

$$bt = b(t-1) \frac{(1+r)}{(1+g)} + pd \quad (8);$$

$$pd = bt - b(t-1) \frac{(1+r)}{(1+g)} \quad (9);$$

Borcun ÜDM-a nisbəti dəyişməz qalsa,

$$bt = b(t-1)$$

yuxarıdakı şərti tətbiq etməklə aşağıdakı bərabərlikləri alırıq:

$$pd = \frac{(bt * g - b(t-1) * r)}{(1+g)} \quad (10);$$

$$pd = \frac{b(t-1) * g - b(t-1) * r}{(1+g)} \quad (11);$$

$$pd = b(t-1) \frac{(g-r)}{(1+g)} \quad (12).$$

Dövlətin borc davamlılığı göstəricisi riyazi olaraq aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- Faiz dərəcəsi (inflyasiya ilə əlaqəli);
- Büdcə kəsiri (dövlət xərcləri və onun növləri ilə bağlı);

- G- əmsalının inkişaf dərəcəsi (Ölkənin ÜDM-na əsasən).

Dövlət borcunun sərhədlərinin əvvəlcədən müəyyən edilməsi, onun yarada biləcəyi problemlərin ölkənin potensialına uyğun şəkildə idarə edilə bilməsinə şərait yaradır. Hədlərin müəyyən olunması elə dövlətin maliyyə göstəricilərinin əsasında həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, nəzəri baxımdan dövlət borcunun optimal hədlərinin müəyyən olunması üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$D_b = K_b + K_z + M_b + M_g + D_{\delta} \quad (\text{Şəkil 3.2})$$

Bu düsturda D_b - Dövlətin borc öhdəlikləri

K_b - Dövlətin birbaşa debitor kimi çıxış etdiyi kreditlər

K_z - Dövlətin zəmanəti ilə təqdim olunan kreditlər;

M_b - Digər subyektlərdən dövlət adından alınmış əmtəələr və xidmətlərdən yaranan borc məbləği;

M_g - Sonradan dövlət borcu statusu alan borclar və ya öhdəliklər (qeyri-kredit)

D_{δ} - Hökumətin üzərinə düşən digər borclar və ya öhdəliklər.

Dövlət borcunun maliyyə menecmentinin mahiyyətinin anlaşılməsi üçün onun məqsədinin nəolduğuna nəzər salmaq lazımdır. Dövlət borcunun maliyyə menecmentinin məqsədi, dövlətin əlavə maliyyə resurslarına tələbatına uyğun resursların cəlb edilməsi və alınmış borclara xidmət etmə, ödəmə xərcləri arasındakı optimal balansı tapmaqdır.

Başqa sözlə, dövlət borclarının maliyyə menecmenti onun optimallaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlər kompleksidir. Dünya praktikasında dövlət borcunun maliyyə menecmenti aşağıdakı üç əsas mərhələdən ibarət olan davamlı bir prosesdir:

1. Dövlətin əlavə maliyyə resurslarına olan ehtiyacının müəyyənləşdirilməsi;
2. Maliyyə resurslarının cəlb edilməsi;
3. Borc öhdəliklərinin ödənilməsi və ona xidmət göstərilməsi.

Birinci mərhələdə dövlətin növbəti maliyyə ili üçün dövlət borclarının və zəmanətlərinin səviyyəsi müəyyənləşdirilir, resursların cəlb edilməsi və istifadəsinin artırılması üçün vasitələr seçilir.

İkinci mərhələ dövlət qiymətli kağızlarının verilməsi və yerləşdirilməsi, kredit alınması və ya dövlət zəmanətlərinin verilməsi yolu ilə daxili və xarici maliyyə bazarlarından cəlb olunmuş ehtiyatların istifadəsini nəzərdə tutur.

Üçüncü mərhələdə isə dövlət borcunun ödənilməsi və ona xidmət göstərilməsi, ümumi xərclərin azaldılması, borc öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməsi üçün lazımı maliyyə resurslarının mənbələrini tapılmasını özündə əks etdirir.

Dövlət borcunun idarə olunması ilə əlaqəli qurumlarının əsas vəzifələri aşağıda sadalanmışdır:

- Daxili və xarici dövlət borclarının həcmnin ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini qoruyacaq səviyyədə saxlanması, sosial və iqtisadi inkişaf proqramlarının maliyyələşdirilməsinə ciddi zərər olmadan, götürülmüş öhdəliklərin səlahiyyətli şəxslər tərəfindən yerinə yetirilməsi;
- Borclanma şərtlərinin uzadılması və dövlətin qiymətli kağızlarından əldə olunan gəlirlərin aşağı salınması, digər bazarlara inteqrasiya və digər xarici investor qruplarına yönəlmə hesabına borclarla əlaqəli xərclərin en aşağı səviyyəyə endirilməsi;
- Borcların ödənilməsi əsnasında dövlətin reputasiyasının qorunması
- Dövlətin borc bazarında sabitliyinin qorunması;
- Cəlb olunan maliyyə vəsaitlərinin, dövlət kreditləri və zəmanətli borclarının effektiv və qarşıya qoyulmuş hədəf yönündə istifadəsinin təşkil edilməsi;

- Dövlət kreditlərinin vaxtında ödənilməsini eyni zamanda faiz ödənişlərinin edilməsini təmin etmək;
- Borc öhdəliklərin, fərqli investor qruplarının ehtiyaclarını qarşılamaq üçün borclanma, gəlirlilik, gəlir ödəmə formaları və digər parametrlərə görə diversifikasiyası;
- Hökumətin borc bazarında bütün filialları və səviyyələrin səlahiyyətlərinin hərəkətlərinin əlaqələndirilməsi.

Dövlət borclarının idarə olunmasının zərurəti və onun xüsusiyyətlərini borc menecmentinin prinsipləri vasitəsi ilə ətraflı izah etmək mümkündür. Hal-hazırda dünya dövlətlərinin həyata keçirdiyi hər bir iqtisadi siyasətin fonunda dövlətin sahib olduğu borc və öhdəliklərin idarə edilməsi də öz növbəsində demokratik prinsiplərə əsaslanmalıdır. Belə olmadıqda onun həyata keçirdiyi bu siyasət heç bir halda cəmiyyətin maraqlarına xidmət etmiş olmayacaqdır.

Dövlət borcunun idarə edilməsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

Şərtsizlik və ya məcburilik prinsipi, dövlətin investor və kreditorlarla bağladığı müqavilələr əsasında yaranmış öhdəliklərinin şərtsiz yerinə yetirilməsinin təmin edilməsinə əsaslanır.

Vahidlik prinsipi. Bu prinsipə görə dövlətin suveren borcları, eləcə də bələdiyyələri və digər subyektləri tərəfindən qəbul edilmiş bütün növ öhdəliklərin dövlət borcunun idarə olunması prosesi daxilində mühasibat uçotunun aparılmalı olması ilə bağlıdır. Bu borcların menecmenti öz növbəsində ayrı-ayrılıqda bütün öhdəliklərin icra olunması proseslərinin birləşməsidir. Dövlətin sahib olduğu hər hansı borc öhdəliklərinin tam şəkildə digərlərinin isə məqsədyönlü idarə olunmaması ümumiyyətlə borcların menecmenti nöqteyi nəzərdən məqbul sayıla bilməz. Bu səbəbdən də, dövlətin sahib olduğu bütün borclar bir bütün kimi qəbul olunmalıdır. Bu bütünün idarə olunması isə vahid mərkəzdən həyata keçirilməlidir.

Risqlərin minimallaşdırılması prinsipi. Bu prinsip özündə borcların bazar şərtlərinin və qiymətli kağızlar bazarının spekulyativ tendensiyalarının dövlətin öhdəlikləri bazarına təsirinin minimuma endirilməsi üçün kreditlərin yerləşdirilməsi və ödənilməsini birləşdirir. Bu prinsip dövlətin həm daxili, həm də xarici kredit- borc bazarlarındakı reytinginin qorunmasına xidmət edir. Prinsipin mahiyyəti etibarlı ilə, dövlət üçün lazımi borc vəsaitlərinin təşkili, onların qaytarılması prosesi zamanı beynəlxalq kredit bazarı, eyni zamanda, dövlətin daxili maliyyə bazarında dövlətə olan etibarlı qorunmalıdır. Müasir dövrdə bu prinsip öz aktuallığı ilə seçilir. Müasir şəraitdə heç bir dövlətin beynəlxalq borc bazarından asılı olmadan, sadəcə öz maliyyəsi hesabına fəaliyyət göstərməsinin qeyri-mümkün olduğunu nəzərə alsaq, hər bir dövlətin xarici maliyyə bazarlarından faydalanması üçün sahib olduğu reyting əsas məsələyə çevrilir. Bu reytingin lazımi səviyyədə saxlanması risklərin minimallaşdırılması prinsipini aktual etmiş olur.

Borc münasibətlərinin optimallaşdırılması prinsipi. Bu prinsip öhdəlikləri strukturunun ödəmə vaxtı ilə optimallaşdırılması və maliyyə müstəqilliyinin təmin edilməsi, rezident və qeyri-rezident investorlar arasında borc öhdəliklərinin optimal strukturunun saxlanması deməkdir. Borc yaradan amillər, əsasən, dövrü xarakter daşdığından borc vəsaitlərinə olan tələbatın səviyyəsi də dəyişkən olur. Bütünlükdə bu prinsipin mahiyyəti, borc vəsaitlərinin tədavülü və onların ödənilməsi arasındakı optimallığı qorunmasıdır.

Şəffaflıq prinsipi. Kredit münasibətlərində açıqlığa riayət edilməsi, beynəlxalq reyting agentliklərinin ölkənin iqtisadi vəziyyətinə dair etibarlı məlumatlar əldə edə bilməsi ölkənin yüksək kredit ittifaqına girmə reytinginin yüksək səviyyədə saxlanmasına imkan verilməsinin əsasıdır. Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, sözügedən prinsip dövlət borcunun menecmentinin istər daxili, istərsə də beynəlxalq səviyyədə şəffaflığını əks etdirir.

Ümumilikdə isə dövlət borcunun idarə edilməsi prinsipləri borcun səmərəliliyi nöqtəyi- nəzərdən böyük əhəmiyyətə malikdir. Yuxarıda sadalanmış bütün prinsiplərin nəzərə alınması son nəticədə borc öhdəliklərinin öz vaxtında və tam əhatəli şəkildə icra olunmasına şərait yaradır.

3.2 Dövlət borcunun idarə olunması metodları

Bir çox ölkələr dövlət borclarının düzgün idarə edilməsi və davamlı borc səviyyəsinin saxlanılmasına yönəldilmiş borclanmanın təmin edilməsi üçün öz imkanlarını gücləndirməyə çalışır. Effektiv borc menecmenti sağlam dövlət maliyyəsi menecmentinin, ümumilikdə düzgün maliyyə menecmentinin bir hissəsidir. Son illərdə ölkələrin dövlət borcunu idarə etmə imkanlarında ciddi irəliləyişlərin olmasına baxmayaraq borc menecmentini həyata keçirmək üçün bir çox İEOÖ beynəlxalq dəstək götürülməsinə ehtiyac duyur.

Dövlət borclarının menecmentinə texniki dəstək borcların analizi, onların qiymətləndirilməsinə əsaslanan “yuxarı səviyyəli” və tətbiqi dəstək göstərən “aşağı səviyyəli” kimi təsnifləşdirilir.

Yuxarı səviyyəli borc menecmenti borc davamlılığının təhlili, borc menecmentinin diaqnozu, borcların idarə olunması strategiyasının hazırlanması və islahat planlarının tərtibi, yerli valyutada DQK bazarının inkişafı fəaliyyətlərinin məcmusudur. Bu fəaliyyətlər əsasən BVF və DB tərəfindən həyata keçirilir.

Borc menecmenti potensialının artırılması üçün müxtəlif maliyyə alətləri mövcuddur. Bu alətlərə DB- 1 tərəfindən təqdim olunan Borcların Menecmenti və Performansının Qiymətləndirilməsi, BVF və DB tərəfindən verilən orta müddətli borcların idarə olunması strategiyası və dövlətin borc qeydiyyatı və maliyyə təhlili sistemi aiddir. BVF- na daxil olan qurumlar bu alətləri nəzərdən keçirir və onları dəyişən tələbata uyğun həyata keçirir.

Aşağı səviyyəli borc menecmentində texniki yardım borc siyasəti, onlarla bağlı tövsiyyələrin, borc məlumatlarının qeydiyyatı, onlarla bağlı tövsiyyələrin, borc

əməliyyatlarının, borc hesabatlarının həyata keçirilməsinə Dəstəklə əlaqəlidir. Texniki yardım göstərən təşkilatlar vahid bir yanaşma tətbiq etmək üçün getdikcə daha sıx əməkdaşlıq etməyə başlamışlar. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Ticarət və İnkişaf Konfransı (UNCTAD) onun tərkibində yaradılmış Borcların Menecmenti və Maliyyə Təhlili sistemi (DMFAS) Proqramı, COMSEC vasitəsilə BVF və Dünya Bankı kimi beynəlxalq təşkilatlarla, texniki təchizatçılar və provayderlərlə əməkdaşlıq edirlər.

Dövlət borcunun maliyyə menecmentinin effektivliyi bilavasitə onun həyata keçirilməsi strategiyasından asılıdır. Dövlət borcunun idarə olunması strategiyası onun strukturuna xas olan risklərin diqqətlə təhlil olunub qiymətləndirilməsi əsasında tərtib olunur. Dövlət borcunun menecmenti faiz dərəcələri, valyuta kursları, emissiya dərəcələri, dövlət borcuna xidmət ilə bağlı riskləri əhatə edir. Menecmentin üzləşdiyi riskləri aşağıdakı qeyd olunmuş risklər üzrə izah etmək olar.

Həm daxili həm də xarici valyuta ilə olan borclar üçün faiz dərəcələrində dəyişikliklər sabit dərəcəli və üzən məzənnə rejimində alınmış borcların yenidən maliyyələşdirilməsi və onlara xidmət xərclərinə təsir edir. Ümumiyyətlə, qısamüddətli və ya üzən məzənnə ilə alınmış borc sabit faizli uzunmüddətli borclara nəzərən daha riskli hesab edilir. Lakin çox uzunmüddətli, sabit dərəcəli borclarında həddindən artıq konsentrasiyası gələcək maliyyə tələblərinin qeyri-müəyyən olması nöqtəyi nəzərindən riskli ola bilər. Xarici valyutalarla cəlb edilmiş və ya indekslənmiş borclar valyuta məzənnələrindəki dəyişikliklər nəticəsində milli valyuta ilə hesablanan borca xidmət xərclərində dəyişikliklərə səbəb olur. Borc bazarlarının daxili şərtləri də bazar risklərini artırma bilər.

Borc müqavilələrində göstərilən şərtlərdən asılı olaraq debitor öz borcunu normal şəkildə geri ödəyə bilər. Borc müqavilələrinin çoxunda alınan vəsaitlərin kreditora nəgd şəkildə geri ödənilməsi qeyd olunur. Lakin borcların nəgd pulla qaytarılması ilə əlaqədar iki variant mövcuddur:

1. Yeni mənbələrdən daxilolmalar hesabına ödəniş, borcun yenidən maliyyələşdirilməsi variantı;

2. Borc məbləğinin azaldılması ilə, yəni borcların “sterilizasiyası” ilə büdcə vəsaitləri hesabına ödənilməsi variantı.

Dünya praktikasında sterilizasiya termini hər hansı bir makro iqtisadi göstəricinin azaldılmasının pul təklifinin kütləsindəki artımdan qaynaqlandığını izah edir. Dolayısı ilə borcların sterilizasiya edilməsi pul təklifində ehtimal olunan nəticələrlə dövriyyədəki artım səbəbindən dövlət borclarında azalma mənasını verir.

Bu baxımdan da, sterilizasiya termini nəzəri nöqteyi-nəzərdən borcların normal geri ödənilməsinə aid edilmir. Borcların sterilizasiyasının həyata keçirilməsi büdcə profisitlərinin əldə olunması zamanı məqsəduyğun olur. Bununla belə borcların sterilizasiyası dövriyyədə pul kütləsinin artması hesabına inflyasiyanın artması, müəyyən şərtlər daxilində qiymətlərdə artım və sosial proqramların maiyyələşdirilməsinin azaldılması nəticəsində əhalinin real gəlir səviyyəsində azalma kimi mənfi nəticələr də doğura bilər.

Qeyd olunan mənfi xüsusiyyətlərə baxmayaraq dünya debitorları, dövlət borclarını əlverişli şəraitdə azaltmağa meyillidir. Eyni zamanda, dövlətlər bu mənfi nəticələrin qarşısının alınması üçün bir sıra tədbirlər görürlər. Bu tədbirlər sənaye və vergi siyasətində, valyuta tənzimləməsində və s. dəyişiklikləri əhatə edir. Borc sterilizasiyasının mənfi nəticələrinin qarşısının alınması proqramları daxili makroiqtisadi meyllər əsasında, eləcə də dünya maliyyə bazarının vəziyyəti, inkişaf perspektivlərini nəzərə alaraq inkişaf etdirilir. Mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi əsasında borcun sterilizasiyası üçün optimal vaxt müəyyən edilir.

Dövlətin borclara xidmətlə bağlı çətinlik çəkməsi düzgün olmayan borca xidmətlə əlaqədar ola bilər. Qeyri-adekvat borc xidməti faiz və yaxud əsas borcun ödənilməsi zamanı gecikməni nəzərdə tutur. Borcla bağlı proseslərin düzgün yerinə yetirilməməsi defoltla nəticələnir. Defolt tam və ya qismən olur. Tam defolt debitorun bütün borc öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi deməkdir. Qismən defolt halı isə debitorun öz borcu üzrə öhdəliklərinin bir qismindən imtina etməsidir. Umumiyyətlə borc öhdəliklərinin 10 bank günü çərçivəsində qaytarılmaması “texniki defolt” kimi

qəbul edilir. Müddət başa çatdıqdan sonra əgər dövlət öhdəliklərinin ödənilməsi ilə bağlı heç bir addım atmazsa “texniki” sözü aradan qaldırılır və tam defolt vəziyyəti elan edilir. Bu ölkənin reytingini aşağı salan və investorlar arasında etibarını zədələyən amildir.

Əgər dövlət borcuna xidmət edilməsiə bağlı xərclərin ödənilməsi mümkün deyilsə, debitorun bu vəziyyətdən çıxışı üçün iki variant ön plana çıxır.

- Öhdəliklərini yerinə yetirməyi birtərəfli olaraq rədd etmək;
- Borcların ödənilməsi üçün kreditorlarla qarşılıqlı şəkildə yeni qərarların qəbul edilməsi.

İlkin variantda da iki hal mümkündür: borcun ləğv edilməsi və dövlətin ödəmə qabiliyyətinin olmamasını qəbul etməsi. Borcun ləğv edilməsi borclu dövləti beynəlxalq iqtisadi sferadan təcrid edir. Bu problemin optimal həlli yolu kreditorlarla qarşılıqlı razılığa nail olmaqdır.

Dövlət borc öhdəlikləri büdcə gəlirləri, ölkənin qızıl və valyuta ehtiyatları, dövlət əmlakının satışından alınan pullar, habelə yeni borclar hesabına da ödənilə bilər. Lakin bu imkanların olmadığı şəraitdə borcalanın kreditorla əvvəlcədən razılaşdırılmış cədvəl üzrə xarici borcunu ödəmə qabiliyyətindən söhbət gedə bilməz. Ödəmə qabiliyyətinin itirilməsi də son nəticədə dövlətdə borc böhranına gətirib çıxarır. Borc böhranı son nəticədə iqtisadi böhrana gətirib çıxara bilər .

Dövlət borclarının maliyyə menecmenti iqtisadiyyatın inkişafına, inflyasiya səviyyəsinə, kredit faizlərinə, məşğulluğa, real sektora yönələn investisiyaların həcminə və bütövlükdə iqtisadiyyatın bütün sahələrinə birbaşa təsir göstərir.

Dövlət borcunun idarə edilməsi prosesində, əsasən, aşağıdakı məsələlər həll olunur:

- Daxili və xarici borcların ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini qorumasını təmin edən səviyyədə saxlanması, sosial-iqtisadi inkişaf

proqramlarının maliyyələşdirilməsinə əhəmiyyətli zərər olmadan borc öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi;

- kreditlərin uzadılması əsasında borc xərcləri minimuma endirilməsi səbəbiylə digər bazarlara və digər investor qruplara diqqət keçid keçid hökuməti qiymətli kağızlar üzrə gəlir azaldılması;
- Investirlərə maliyyə öhdəliklərinin mükəmməl yerinə yetirilməsi əsasında dövlətdən birinci dərəcəli borc alanın saxlanması;
- hökumətin borc bazarının sabitliyini təmin etmək;
- Borclu vəsaitlərin, dövlət borclarının və zamanətli borcların effektiv və məqsədyönlü istifadə edilməsi;
- dövlət kreditlərinin vaxtında qaytarılmasını və onlara faizlərin ödənilməsini təmin etmək;
- borc, gəlir, gəlir və investorların müxtəlif qrupların ehtiyaclarını ödəmək üçün digər parametrləri ödəniş formaları dövr üçün borc diversifikasiyası;
- hökumətin borc öhdəlikləri bazarında bütün filialların və səviyyələrin səlahiyyətlərinin hərəkətlərinin əlaqələndirilməsi.

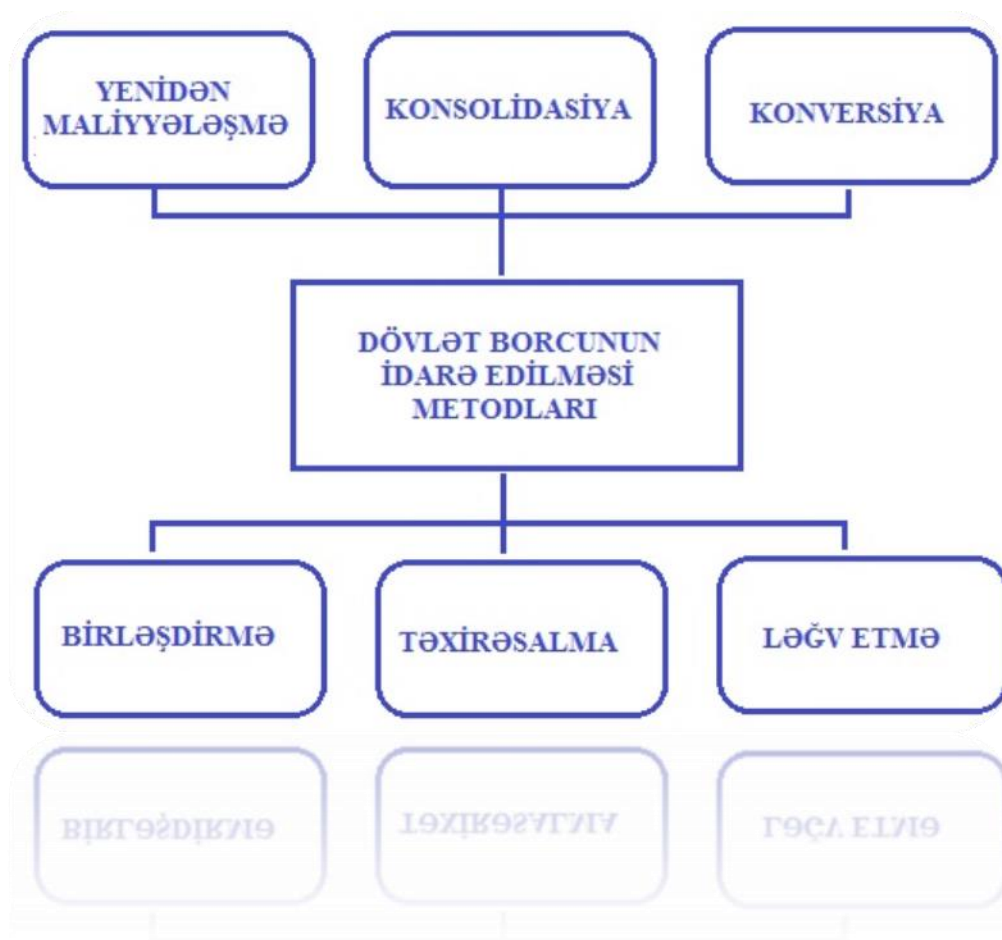
Borclanma prosesinin iqtisadi böhranla nəticələnməməsi maliyyə menecmentinin həyata keçirilməsi zamanı düzgün metodun seçilməsindən bilavasitə asılıdır.

Dövlət borcunun maliyyə menecmentinin metodları inzibati və maliyyə metodları olmaqla bir birindən fərqləndirilir. İnzibati metodlar dövlət rəhbərliyi və orqanlarının əməllərinin sürətli və dəqiqliklə icra olunmasına əsaslanır. Bu metodlar dövlət borcunun idarə edilməsi üçün iqtisadi effektivlik və digər tədbirlərin nəticələrinin qiymətləndirilməsini təmin etmirlər.

Maliyyə metodları isə, ölkənin maliyyə göstəricilərinin təhlili vasitəsilə dövlət borcunun ödənilməsinin təmin edilməsi yollarını və formalarını müəyyən etməkdən,

kreditlərin qaytarılması və onlara xidmət göstərilməsi ilə xərclərin optimal səviyyəsinin əldə edilməsinə əsaslanır.

İnzibati və maliyyə metodlarının optimal birləşməsi, daxili və xarici, iqtisadi və siyasi amillərdən irəli gəlir. Borc böhranı şəraitində, dövlət dövlət borcunun ödənilməsi və onlara xidmət göstərilməsinə dair əvvəlki öhdəliklərin yerinə yetirilməsində çətinliklərlə rastlaşdıqda dövlət borcunun idarə edilməsi məqsədilə kreditlərin konsolidə edilməsi, yenidənqurma, təkrar maliyyələşdirmə, kreditin konve rtasiyası və borcların ləğv edilməsi metodlarından istifadə olunur.

Şəkil 3.2 Dövlət borcunun idarə edilməsinin maliyyə metodları.

Dövlət borcu eyni zamanda həm maliyyə aləti, həm də idarə obyektı ola bilər. Maliyyə aləti olaraq, dövlət borcu qanunverici və icra hakimiyyəti orqanlarının pul dövriyyəsinə, maliyyə bazarlarına, investisiyaya, istehsalata, məşğulluğa, yığma və digər bir çox iqtisadi proseslərə təsir göstərməsinə imkan yaradır.

Dövlət borcunun idarə edilməsində aşağıdakı metodlardan istifadə edilə bilər:

- Yenidən maliyyələşdirmə;
- Yenidənqurma;
- Birləşdirmə;
- Konversiya (dönüşüm);
- Konsolidasiya;
- Təxirə salma;
- Ləğv etmə.

Yenidən maliyyələşdirmə - köhnə öhdəliklərin alınmış yeni öhdəliklər vasitəsi ilə maliyyələşdirilməsidir. Dövlət borcunun yenidən maliyyələşdirilməsinin üç əsas metodu daha geniş istifadə olunur:

- müddəti keçməkdə olan borc öhdəliklərinin onlara bərabər məbləğdə alınan yeni borc ilə əvəz edilməsi;
- öhdəliyin ondan daha uzunmüddətli olan öhdəliklə əvəz edilməsi;
- istiqrazlar üzrə ödənişlərin ödəmə müddəti başa çatdıqdan sonra istifadə üçün yeni istiqrazların yerləşdirilməsi.

Yenidən qurma metodu özündə dövlət borcunun ilkin ödənilmə cədvəlinin və ona xidmətin nəzərdən keçirilməsini birləşdirir. Yenidən qurulma zamanı borcluya güzəşt müddəti təşkil edilir. Hansı ki, bu dövrdə sadıq faiz məbləği ödənilir və borcun geri ödənmə müddəti uzadılır.

Konversiya metodu borcun şərtlərinin borcalanın xeyrinə olmaqla dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Məsələn: borc faizlərinin aşağı salınması, borc

ödənişinin yeni metodu, borcun alındığı valyutanın dəyişdirilməsi, üçüncü tərəfin maraqlarının qorunması, mal satışı, borcun geri alınması və s.

Konversiya metodu geniş mənada bütün köhnə borcların yeni aktivlərlə , hətta keçmiş borcun yeni borclarla əvəz olunması, və ya hər hansı mülklə dəyişdirilməsi kimi istənilən mübadilə proseslərini ifadə edir. Dar mənada borcların konversiyası borcun əmlakla mübadiləsidir.

Dünya praktikasında artıq uzun illərdir ki SVOP- müxtəlif borcların aktivlərlə mübadiləsi- müqavilələrindən geniş istifadə olunur. Borcun milli valyutaya çevrilməsi zamanı, borc alan ölkələrin öhdəliklərini bazar qiymətlərindən daha yüksək qiymətə satın alınması halında kreditorlar üçün imtiyazlı məzənnə müəyyən olunur . Bu əməliyyatlarda iştirak edən bütün iştirakçılar qazanır. Dövlət investoru imtiyazlı məzənnə hesabına qoruyur, bununla da borcun nominal məbləğini və faizlərini aşağı salır. Kreditor öz investisiya portfelini yenidən formalaşdırır. Bu əməliyyatlar möhkəm müqavilələr tələb edir. İnflyasiyanın konversiya olunmuş borclara təsirinin qarşısını almaq üçün borc proqramı diqqətli şəkildə əlaqələndirilir. Kreditor öz növbəsində kapitalın geri qaytarılmasına dair məhdudiyyətlərlə razılaşır və ona verilmiş imtiyazlı məzənnə hesabına mümkün arbitraj əməliyyatlarından imtina edir.

Azərbaycanda SVOP əməliyyatları əsasən ticarət müqavilələri üzrə həyata keçirilir. Bu müqavilələrin obyektinin enerji və xammal olmasını ölkəmiz üçün üçün səmərəli hesab etmək olmaz. Bu müqavilələr dövlət borclarının gədənilməsi ilə yanaşı, yerli sənayenin rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə, büdcəyə vergi gəlirlərinin daxil olmasını,ənənəvi bazarda möhkəmlənməsini və yeni bazarlarda mövqeyə sahib olmasını təmin etmək iqtidarındadır.

Borcların səhmlərə konversiyası zamanı SVOP əməliyyatları ilə bağlı iki əsas prinsip beynəlxalq təcrübədə istifadə olunur:

- kreditor borcalanın valyutasında diskont dəyərlə dövlət borcunu satır və borlu dövlətin qiymətli kağızlarını alır;
- borc dövlətə aid olan müəssisələrin səhmləri ilə bərabər mübadilə edilir.

Dövlət borclarının idarə edilməsi üsullarından biri borcun ödəmə strukturunu ölkədə iqtisadi sabitləşmənin əldə olunması vasitəsi kimi dəyişməkdir. Bu, Mərkəzi Bank tərəfindən “dəyişdirmə əməliyyatları” adı altında həyata keçirilir. Böhran zamanı Mərkəzi Bank açıq bazarda daha uzun müddətli qiymətli kağızları satır və əvəzində eyni dəyərdə qismamüddətli dövlət qiymətli kağızlarını alır.

Birləşdirmə metodu bir neçə kreditin birləşdirilməsi metodudur. Əvvəllər buraxılmış istiqrazlar yeni istiqrazlarla mübadilə olunmasından ibarətdir. Birləşdirmə

metodu dövlət borcunun menecmentini asanlaşdırır. Bu metod həm ayrılıqda, həm də konsolidasiya ilə birgə həyata keçirilir.

Konsolidasiya metodu çox vaxt ödəmə vaxtı çatmış qısamüddətli borcların yeni uzunmüddətli borclarla əvəzlənməsidir. Bunun səbəbi dövlətin bu borcları ödəmə qabiliyyətinin olmaması və yaxud ödəmə qabiliyyətinin olmasına baxmayaraq ödəmənin bazar üçün genişlədici təsirinin qarşını alma qərarıdır. Bu şərtlər mövcuddursa, uzunmüddətli borcların da konsolidə edilməsi məqsədəuyğundur.

Konsolidasiya əməliyyatı könüllü və məcburi xarakter daşıyır. Könüllü xarakter daşdıqda bazara çıxarılan yeni borc sənədlərinin alınıb alınmaması ilə bağlı qərar qəbulunda fərdlər sərbəstdirlər.

Könüllü konsolidasiyada variantda həyata keçirilir. Birinci üsulla dövlət bazara çıxardığı uzunmüddətli qiymətli kağızları satmaqla, qısamüddətli borclarını maliyyələşdirir; Daha çox istifadə olunan ikinci usulla isə dövlət qısamüddətli qiymətli kağızları pul şəklində qiymətləndirərək əllərində bu qiymətli kağızlar olanlarla dəyişdirə bilirlər. Bunun icrasının təşviqi üçün uzunmüddətli borcların yüksək faiz dərəcəsi kimi daha üstün şərtləri olmalıdır.

Məcburi konsolidasiya əməliyyatlarında fərdlərə seçim imkanı verilmir və dövlət tək tərəfli şəkildə qısamüddətli borcları uzunmüddətli borclara çevirir. Belə vəziyyətdə yeni qiymətli kağızları üstün edəcək heç bir şərt önəm daşımır. Lakin siyasi düşüncələrlə dövlət yenə də bəzi imtiyazlar təmin edə bilər.

Borc ödənişinin təxirə salınması: kredit və digər borc öhdəlikləri üzrə ödənişlərin gecikdirilməsi və ya dayandırılması metodudur. Xarici borcun qaytarılması zamanı gecikmə onun əsas məbləği üzrə faiz ödənişlərini dayandırılmasına səbəb sayılmaz və bu metod yeni kreditlər üzrə istiqrazların satışından əldə edilən gəlirlərin əksər hissəsinin əvvəlki borclar üzrə faizlərinin ödənilməsinə, gecikən ödənişlərin edilməsinə yönəldiyi hallarda qəbul edilir.

Dövlət borcunun ləğv edilməsi, dövlətin bütün borc öhdəliklərindən imtina etməsidir.

Bu üsul iki hal baş verərsə tətbiq oluna bilər:

1. Dövlətin ödəmə qabiliyyətinin olmadığı;
2. əvvəlki hökumətin maliyyə öhdəliklərinin tanınmasından boyun qaçıran yeni siyasi qüvvələrin hakimiyyətə gəldiyi hallarda.

3.3 Dövlət borcunun maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

Dövlət maliyyəsi daxilində, effektiv və uğurlu maliyyə menecmenti təkcə yerli hökumətin dövlətin maliyyə resurslarını effektiv istifadə etməsindən ibarət deyildir. Bu proses həmçinin dövlət xərclərinin funksionallığı və onların ictimai təsirini nəzərə almalıdır.

Dövlət borcu da ölkənin maliyyə resurslarının tərkib hissəsi olduğundan onun idarə olunması da xüsusi diqqət tələb edir. Dövlət borcunun maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi isə birbaşa olaraq idarəetmənin effektivliyini müəyyənləşdirən amillər hesabına təmin edilə bilər. Bu amillər aşağıdakılardır:

1. Yerli hakimiyyət orqanlarının maliyyə idarəçiliyində iştirak edən təşkilati strukturun hərtərəfli, şəffaf və geniş tərkibli səlahiyyətləri və məsuliyyətləri;
2. Cari və etibarlı informasiyalar, eləcə də onların idarə edilməsi üçün anlaşıqlı idarəetmə sistemi;
3. Mühasibat uçotu, hesabatlılıq, təhlil və maliyyə qiymətləndirilməsinin effektiv, aydın və başa düşülən formada vəhdəti;
4. Yerli hakimiyyət orqanlarının və əşkilati vahidlərin fəaliyyətlərinin monitorinqi üçün effektiv sistemlər.

Hökumətin maliyyələşdirmə fəaliyyəti maliyyə siyasətinin müəyyənləşdirilməsində, dövlət siyasətinin bazarlara çatdırılmasında və bütövlükdə iqtisadiyyatda borclanma xərclərinin müəyyən edilməsində əsas rol oynayır. Hökumətin borc proqramının düzgün idarə edilməsi, dövlət fonduna investisiya qoyuluşu ilə bağlı risk səviyyəsini və qeyri-müəyyənlik səviyyəsini azaltmaqla maliyyələşmə xərclərini azaldacaq. Qənaətbəxş nəticələrin əldə edilməsi, açıq maliyyələşdirmə üçün əsas prinsiplərin müəyyən edilməsi

dövlət maliyyəsinin effektiv idarə edilməsi və makroiqtisadi siyasət üçün çox önəmlidir.

Bu prinsiplərə aşağıdakılar daxildir:

1. Dövlətin borc yükünə qarşı tək-cə mövcud nəsil deyil, eyni zamanda gələcək nəsillər də dözümlü olmalıdır;
2. Qısa, orta və uzunmüddətli dövr üçün büdcə kəsiri və davamlı itki əvvəlcədən müəyyən edilməlidir;
3. Dövlət zəmanətlərinə, sosial müdafiə fondlarına, xərclərin minimuma endirilməsi məqsədi ilə borcların konsolidə edilməsi və şərtli borclanma ilə bağlı şərti öhdəliklərin idarə olunması üçün prudensial qaydalar müəyyən edilməlidir;
4. Departamentlər bütünlüklə büdcə təsdiq prosesində nəzərdə tutulan vahid büdcədən istifadə etmək üçün cəhd göstərən maliyyə və ya şərti öhdəliklərə cəlb edilməməlidir;
5. Hökumətlər kiçik departamentlər səviyyəsində və dövlət müəssisələrində müqavilələrin idarə olunması üçün sağlam çərçivə yaratmalıdır.
6. Borcların yığılması, daha artıq xərcləmə ilə eynidir, çünki eyni zamanda cərimə məbləğlərini ödəmə zərurəti yaradır;
7. Nəğd maliyyə vəsaitləri hakimiyyət orqanları tərəfindən məqsədyönlü istifadə edilməlidir;
8. Maliyyələşmə prosesində şəffaflıq və proqnozlaşdırma optimallaşdırılmalıdır. Borcların və öhdəliklərin istiqaməti və onlarla bağlı ödənişlərin həyata keçirilməsi ciddi qeydə alınmalı və yoxlamalar aparılmalıdır;
9. Borclanma, dövlətin likvidlik göstəricilərini qiymətli kağızlar vasitəsi ilə artırmalı, milli və ya xarici valyuta ilə alınan borclar arasında balans yaratmağa çalışmalıdır;

10. Nəhayət, hökumət uzunmüddətli dövrdə kapital xərclərinin təkrar büdcə ayırmaları hesabına dəstəklənməsini təmin etməlidir.

Dövlət borcunun idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi çərçivəsində dövlət borclarının idarə edilməsindən məsul olan strukturların yenidən təşkil olunması, həmçinin dövlət borc öhdəliklərinin qeydiyyatı üçün vahid bir sistemin yaradılması məqsədəuyğun hesab edilir. Yenidənqurma islahatının əsas məqsədi borcların menecmenti prosesində dövlətin nüfuzunun gücləndirilməsi və dövlət borcunu nəzarət altında saxlamaqla dövlət büdcəsinin inkişaf üçün borclanmadan asılılığının tədricən azaldılmasıdır. Bu məqamları nəzərə alsaq dövlətin daxili və xarici borclarının maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsinin aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirilməsi lazımdır:

- Dövlət borcunun səmərəliliyinin artırılması;
- Dövlətin borc strukturunu optimallaşdırmaq;
- Borcların icrası ilə bağlı olan risklərin aradan qaldırılması;
- Dövlət borcunun idarə olunması üçün hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;
- Səlahiyyətləri hesabına dövlət borcunun idarə olunmasını əhatə edəcək vahid, mərkəzləşdirilmiş qurumun yaradılması.

İslahatın həyata keçirilməsi prosesində, dövlət borcunun tənzimlənməsi və idarə olunmasında iştirak edən dövlət orqanlarının səlahiyyətlərini aydın müəyyənləşdirmək, onların qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsinə nail olunması.

Beləliklə, dövlət borcunun idarə edilməsi ictimai borcun xidmətinə və borcların həcmi və strukturunu tənzimləyən, ictimai borcların bazarını tənzimləyən və onların məqsədyönlü və səmərəli istifadəsinin monitorinqini həyata keçirən taktiki və strateji tədbirlərin birləşməsi kimi başa düşülməlidir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müasir şəraitdə istər iqtisadçılar, istərsə də siyasətçilər dövlətin ümumi borclarını özəl öhdəliklərlə eyni tuturlar. Dünya miqyasında suveren dövlətlərin özəl sektorlardan təmin etməli olduqları resurslar üçün ödəməli olduqları qədər pul qazanma potensialına malik olduqlarını bilirik. Lakin bu dövlətlər büdcə kəsirlərini bağlamaq üçün əlavə pul xərcləmək əvəzinə özəl sektordan maliyyə vəsaitləri cəlb etmək qərarına gələ bilər. Suveren olmayanlar isə pul yaratma qüvvələri olmadığından həmişə borclanmağa məcburdurlar. Bu baxış bucağından qaynaqlanan siyasi təsirlər səbəbindən dövlət borcu problemi mütləq şəkildə aradan qaldırılmalı, heç olmazsa dövlət borclarının ÜDM-a münasibətdə normal qəbul edilə biləcək səviyyədə saxlanılmalı olduğu qənaətinə gəldik.

Borc probleminin həlli üçün ÜDM-un, həm də onun artım sürətinin dövlət xərclərinin, vergilərdən və dolayısı ilə dövlət büdcəsindən müstəqil olduğunu düşünmədən, dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətinin dinamikasını öyrənmək zəruridir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin mənbələri və xərclərinin istiqamətləri dəqiq müəyyənləşdirməklə, xərclərin ölkə iqtisadiyyatının artım tempinə birbaşa təsir göstərən-“məhsuldar” və iqtisadi artım tempinə birbaşa təsir göstərməyən-“qeyri-məhsuldar” xərclər şəklində qiymətləndirilməsini məqsədəuyğun bilirik. Dövlət, büdcəsinə daxil olan vəsaitlərin məbləğinə nəzərən az xərcləməklə büdcə kəsirlərində azalmaya nail olmalıdır. Bunun üçün məhsuldar xərclərin artırılması qeyri-məhsuldar xərclərin azaldılması məqsədə uyğundur. Burdan belə qənaətə gəlmək olar ki, bu əsaslarla dövlət xərclərinin tərkib hissələrinin kifayət qədər dəyişməsi hesabına dövlət borcunun ÜDM-a nisbətinin sabitləşdirilməsi və ya azaldılmasına nail olmaq mümkündür.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində sübut olunmuşdur ki, dövlətin borclanma problemindən və onun ağır fəsadlarından yaxa qurtarması üçün iqtisadi artım tempini artımına nail olunmalıdır. İqtisadi artım tempinin artırılması isə fikrimizcə, dövlətin

iqtisadiyyata müdaxiləsini azaltması, özəl sektorun stimullaşdırılması ilə əldə oluna bilər. Özəl sektorun inkişaf etməsi dövlət borcu və büdcə kəsirinin azalması üçün şərait yarada bilər.

Dövlət borcunun ÜDM-a nisbətinin azalması şərtlərinin müəyyən olunması təkcə analitik proses deyildir. Dövlətin suveren olub olmasından asılı olmayaraq, onun iqtisadiyyatın inkişaf qabiliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərmədən borc vəsaitlərini cəlb etməyə davam etməsi dövlət borcu menecmentinin effektiv olmaması və onun spekulyativ hücumlar qarşısında aciz qalması, son nəticədə borc böhranına gətirib çıxarması deməkdir.

Uğurlu maliyyə menecmentinin həyata keçirilməsi isə birbaşa olaraq borcların idarə olunması mexanizmində islahatların aparılması və səmərəli metodologiyanın seçilməsi ilə mümkün ola bilər. Dövlətin borc probleminin həlli, dövlət maliyyəsinin xüsusilə borcların menecmentinin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıda qeyd olunan məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır:

- Xarici borc öhdəliklərinin həcmnin və ona müvafiq olaraq xidmətlərin dəyərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Dövlət borcunun strukturunun optimallaşdırılması, bazar komponentinin payının artırılması;
- Dövlət borcu üzrə ödəmə cədvəlinin optimallaşdırılması, ən yüksək ödənişlərin aradan qaldırılması;
- Borc öhdəliyinin ödəmə müddətində əhəmiyyətli dərəcədə pisləşmədən daxili borclar vasitəsilə xarici borcun yenidən maliyyələşdirilməsi;
- Borc portfelinin diversifikasiyası;
- Borc fondlarından istifadə səmərəsinin artırılması;
- Borc idarəçiliyi risklərinin təhlili və azaldılması;

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.
3. “Dövlət borcu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2009-2018 ci illər);
4. “Dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, (2016-2018);
5. “Dövlət büdcəsinin icrası haqqında” AR Qanunu (2016-2018 ci illər)
6. Ağayev A.Q.Dövlət borcu və onun idarə edilməsi , monoqrafiya,Bakı,2002;
7. Atakişiyev M. C., Şixəliyeva N. M., Nurəliyeva R. N. – “Maliyyə menecmenti”, derslik, Bakı 2010;
8. Bədəlov Ş. S., Məhərrəmov R. B., Qurbanov F. Ə., “Büdcə sistemi”, Bakı 2003;
9. Həsənov R.T. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları. Bakı, 1998, 343 s.
- 10.Həsənli M.X. Vergilər. Bakı,1998, 426 s.
11. Keyns C.M. Məşğulluq, mənfəət və pulun ümumi nəzəriyyəsi. Bakı, 2001, 477s.
12. Novruzov N., Hüseynov X., “Maliyyə” ,Bakı 2007
13. Sadıqov M. M., Məmmədov S. M, “Maliyyə sistemi”, Gəncə 2010;
- 14.Sadıqov M.M. Maliyyə potensialının formalaşmasında dövlətin borc siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi problemləri, Bakı, 2003;
- 15.Vəliyev Z., “Büdcə”, Bakı 2010;
- 16.A.C. Булатов, “Денежно-кредитная политика” Экономика: учебник
- 17.Астапов
- 18.Вавилов Ю.Я.,, Принципы государственной долговой политики ” ЮЛ.Вавилов, Е,Г. Ковалишин Вопросы экономики- - 2007
19. Кудрин А. Экономическая политика государства, Финансовый контроль, , НП издательский дом финансовый контроль, М: 2001

- 20.М. В. Романовского, проф. Г. Н. Белоглазовой. — М.: Высшее образование
“Кредит и кредитный рынок” // Финансы и кредит: Учебник / Под ред.
проф., 2006. — С. 324—355
- 21.Моисеев С. Р. “Денежно-кредитная политика: теория и практика”, Москва
2011;
- 22.Омирбаев С. М., “Государственный бюджет, Учебник”, 2011;
- 23.Попова Г.В.. Государственный кредит и госдолг: Учеб. пособие/ РГЭУ
«РИНХ». - Ростов-н/Д ,2004. - с. 269. 2004;
- 24.Afonso, A., 2005. Ricardian fiscal regimes in the European Union. *Empirica*,
- 25.Alessi, Christopher. "The Credit Rating Controversy. Campaign 2012". Council
on Foreign Relations. Retrieved 29 May 2013
- 26.Brian Finch. “Effective Financial Management: Communicate Effectively;
Manage Costs; Assess Projects Successfully”, 2010
- 27.Diamond 1965. National Debt in a Neoclassical Growth Model. *American
Economic Review*, 55(5), 1126-1150.
- 28.Feldstein, M., 1985. Debt and taxes in the theory of public finance. *Journal of
Public Economics*, 28(2), 233-245;
- 29.Fincke, B. & Greiner, A., 2011. Debt Sustainability in Selected EURO Countries ;
- 30.Glen Arnold. “Corporate Financial Management” 5th Edition, 2013;
- 31.Gregory N. Mankiw, “Brief principles of Macroeconomics”, 2nd edition;
- 32.Greiner, A. and Fincke, B.: 2009, *Public Debt and Economic Growth*, Springer,
Heidelberg;
- 33.*Journal of Macroeconomics*, Bloise, Gaetano & Reichlin, Pietro, 2006. "Long-
Term Public Debt and the Fiscal Theory of the Price Level";
- 34.Michael J Williams, Paul Brione , “Government debt management : new trends
and challenges”, London 2006;
- 35.R. Charles Moyer, James R. McGuigan, Ramesh P. Rao. “Contemporary
Financial Management”, 13th Edition, 2014;

- 36.Reinhart, C. M. & Rogoff, K. S., 2009. This Time Is Different: Eight Centuries of Financial Folly. Princeton, NJ: Princeton University Press;
- 37.Reinhart, C. M. & Rogoff, K. S., 2010. Growth in a Time of Debt. American Economic Review, 100(2), 573 – 578;
- 38.Thomas J.Sargent, Neil Wallace- “Some unpleasant monetarist arithmetic”;
- 39.Wigger, B. U., 2009. A note on public debt, tax-exempt bonds, and Ponzi games;
- 40.Wagner, A. 1890 Finanzwissenschaft, Winter, C. F., Leipzig.
- 41.<http://www.maliyye.gov.az>
- 42.<http://www.prezident.az>
- 43.<http://www.worldbank.org>
- 44.<http://www.imf.org>
- 45.<http://www.pewresearch.org>
- 46.<https://www.minfin.ru>

РЕЗЮМЕ

Исследовательский документ «Финансовое управление внутренним и внешним государственным долгом» состоит из введения, трех глав, заключения и предложений, а также списка литературы, которая использовалась.

В вводной части исследования основное внимание было уделено актуальности этой темы, предмета и предметов, основной цели исследования, его теоретической и методологической основы, научным инновациям и информационной базе.

Первая глава исследования - «Социально-экономическое значение государственного долга и его значение». В этой главе мы обсудили суть государственного долга и причины его возникновения, роль государственного долга в обеспечении равновесия между доходами и расходами бюджета, факторами, вызывающими государственный долг, экономическими моделями и функциями государственного долга.

Вторая глава статьи в основном касается внутренних и внешних долгов стран, а также различий между государственным кредитом и государственным долгом, внутренним долгом и его формами, внешним долгом и его формами, отношениями между Азербайджаном и некоторыми другими странами и внешними долговыми обязательствами и т.п.

Последняя глава исследования посвящена теме «Управление государственным долгом». В этой части исследования обсуждается сущность финансового управления государственным долгом, методы, используемые при управлении государственными долгами, направления совершенствования управления государственным долгом.

В конце были высказаны некоторые предложения относительно результатов исследований и финансового управления государственным долгом.

SUMMARY

The Research Paper on “Financial management of internal and external public debt” consists of an introduction, three chapters³, conclusion and suggestions, also a list of literature that used.

The introduction part of research has focused on the relevance of this topic, the object and subjects, the main purpose of the research, its theoretical and methodological basis, scientific innovation, and information base.

The first chapter of research is about “The socio-economic significance of public debt and its importance”. In this chapter we discussed the essence of public debt and reasons for its occurrence, the role of the public debt in ensuring equilibrium between budget revenues and expenditures, the factors causing public debt, economic models and functions of public debt.

The second chapter of the paper mainly about the internal and external debts of countries, also the differences between public credit and public debt, internal debt and its forms, the external debt and its forms, Azerbaijan’s and some other countries internal and external debt relations and etc.

The last chapter of the research is devoted to “Public debt management”. In this part of the research has discussed the essence of financial management of public debt, the methods that used in managing public debts, directions for improvement of public debt management.

Finally, at the end the result of the research and some proposals on financial management of public debt were noted.